

Van brood delen tot kaarsen aansteken

Een onderzoek naar de visie en praktijk van het werken met rituelen door humanistisch
geestelijk verzorgers in de langdurige zorg

1

Hanne Zweers

Masterscriptie Humanistiek (M3MT)

Universiteit voor Humanistiek

Juli 2022

Studentnummer: 1024612

hanne.zweers@uvh.nl

Begeleider: Annelieke Damen

Meelezer: Wander van der Vaart

Examinator: Wike Seekles

17264 woorden

¹ Afbeelding afkomstig van <https://www.istockphoto.com/nl/search/more-like-this/96652948?searchbyasset=true&assettype=image&excludenudity=false&assetid=96652948>

Abstract

In deze scriptie wordt de visie op en praktijk van rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers werkzaam in de langdurige zorg onderzocht. Deze scriptie richt zich op visie en praktijk om zo het hele spectrum van werken met rituelen te vatten. De context van de langdurige zorg is gekozen als afbakening en omdat spirituele zorg en daarmee rituelen, meer op de kaart staan in deze sector. Rituelen zijn een kerntaak van humanistisch geestelijk verzorgers, maar humanistisch geestelijk verzorgers hebben hier een gecompliceerde verhouding toe. Dit komt omdat humanistisch geestelijk verzorgers geen uitgekristalliseerde rituele traditie hebben om op terug te vallen. Daarnaast heerste er traditioneel de visie dat rituelen niet bij het humanisme passen, vooral binnen het Humanistisch Verbond. Rituelen hebben verder een religieuze connotatie en het HV is juist opgericht om zich te onderscheiden van religie. Mede hierdoor heerste er een rationalistisch klimaat binnen het HV, waar rituelen die over gevoel en beleven gaan, minder in passen. Een tweede ontwikkeling die het werken met rituelen complex maakt, zijn de veranderingen in het levensbeschouwelijke landschap. Dit landschap is diffuser geworden door secularisering, waardoor er minder makkelijk bij afgebakende levensbeschouwingen aangesloten kan worden in rituelen.

Uit de semi-gestructureerde, kwalitatieve interviews die met humanistisch geestelijk verzorgers, werkzaam in de langdurige zorg zijn afgenomen, komt naar voren dat visie en praktijk van rituelen elkaar voortdurend aanvullen. Uit een bepaalde visie komt een praktijk voort en deze beïnvloedt de visie ook weer. Wat betreft de visie inhoudelijk, kwam er een aantal belangrijke waarden in rituelen naar voren. Zo blijkt de belangrijkste humanistische waarde afstemming, wat betekent dat dat het ritueel voortdurend aangepast wordt op de behoeftes van de deelnemers. Andere humanistische waarden zijn erkenning, verbinding, openheid. Deze waarden zorgen voor twee voorname spanningsvelden, namelijk het spanningsveld tussen humanisme en het verhouden tot andere religieuze tradities en het spanningsveld van openheid tegenover herhaling. De praktijk van rituelen is daarmee zoekend en divers, blijkt uit dit onderzoek. De respondenten geven hun rituelen steeds opnieuw vorm, omdat er geen afgebakende rituele traditie is, maar ook omdat dat inhoudelijk past bij de humanistische waarden. Dit betekent echter niet dat er helemaal geen humanistische praktijk is. Uit de data is er een aantal gedeelde humanistische symbolen naar voren gekomen, zoals de natuur, het licht of poëzie. De praktijk blijft echter divers en zoekend.

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterscriptie, het eindpunt van 4 jaar humanistiek studeren, 7 jaar student zijn en ik kan het zelf nog niet helemaal geloven.

Tot 9 maanden geleden had ik niets met rituelen. Ik had nog nooit bewust nagedacht over rituelen, nog nooit erbij stilgestaan. Mijn eigen leven en mijn visie op humanistisch geestelijke verzorging waren behoorlijk ge-deritualiseerd. Totdat ik afgelopen november in dezelfde week begon aan een vak over rituelen, bij de jaarlijkse herdenking op mijn voormalig stageplek aanwezig was en mijn scriptie opstartte. Op die herdenking stond ik opeens voor een groep mensen kaarsen aan te steken en rozen in vazen aan het doen. We luisterden muziek, we lazen gedichten, we lazen namen voor. In de maanden erna liep ik op de universiteit symbolisch een ronde om de zon om een nieuw jaar in te luiden, koppelde ik intenties aan stenen en at ik een hap ontbijtkoek als belichaming van slavernij. En ik raakte betoverd door de kracht van rituelen.

Uit deze scriptie blijkt dat de verhouding van humanistisch geestelijk verzorgers tot rituelen allereerst een makkelijke is. Ik moet zelf nog uitvinden hoe ik me daarin ga verhouden als geestelijk verzorger. Wat ik echter wel weet is dat ik rituelen een plek wil geven in mijn werk en in mijn persoonlijke leven.

Ik wil een aantal mensen bedanken voor hun steun tijdens het schrijven van deze scriptie. Allereerst Annelieke Damen voor al haar opmerkingen in de talloze versies die ik mocht opsturen, haar structurering, haar behulpzaamheid, haar tijd. Hetzelfde geldt voor Wander van der Vaart, die me een aantal keer hielp door met een frisse blik en helicopterview naar mijn onderzoek te kijken. Ik wil Anton Koolwijk bedanken voor zijn hulp met het werven van respondenten en zijn doorgaande enthousiasme over wat ik op humanistiek-gebied doe. Ik wil alle respondenten bedanken voor hun tijd en openheid. Tot slot wil ik Olof Olberts bedanken voor zijn steun en voor dat hij er altijd was, tijdens het schrijven van deze scriptie en in de afgelopen 7 jaar student-zijn, met koffie of water, aandacht of grapjes, afleiding of motivatie.

Zonder deze, en nog veel meer mensen, was deze scriptie niet tot stand gekomen. Ik wens u, lezer, veel leesplezier. En ik nodig u uit uw eigen leven ook een beetje te ritualiseren. Het brengt veel verdieping.

Inhoudsopgave	
Abstract	2
Voorwoord	3
1. Inleiding	5
1.1 Aanleiding	5
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvraag	7
1.3 Definitie begrippen uit onderzoeksvraag	9
1.3.1 Visie	9
1.3.2 Praktijk	9
1.3.3 Rituelen	10
1.3.4 Humanistisch geestelijk verzorger	10
1.3.5 Langdurige zorg	10
1.4 Relevantie	10
1.4.1 Wetenschappelijke relevantie	10
1.4.2 Humanistische relevantie	11
1.4.3 Maatschappelijke relevantie	11
2. Theoretisch kader	12
2.1 Visie op rituelen binnen de langdurige zorg	12
2.1.1 Visie 1: rituelen passen niet bij het humanisme	12
2.1.2 Visie 2: rituelen passen wel bij het humanisme	13
2.2 De huidige praktijk van rituelen	15
2.2.1 Humanistische rituelen	15
2.2.2 Het spanningsveld van verhouden tot religieuze traditie	16
2.3 De huidige visie en praktijk van rituelen in de langdurige zorg	18
2.3.1 Rituelen rondom het levenseinde	19
2.3.2 Herhalende vieringen	20
2.3.3 Rituelen binnen de langdurige zorg	21
3. Methode	23
3.1 Type onderzoek	23
3.2 Populatie	23
3.3 Dataverzameling	24
3.4 Analysemethoden	25
3.5 Betrouwbaarheid en validiteit	26
4. Resultaten	28

4.1 De verbondenheid van visie en praktijk aan de hand van twee praktijkvoorbeelden	28
4.1.1 Rituelen rondom afscheid en overlijden	28
4.1.2 Rituelen rondom 4 mei	29
4.2 Een verdieping van visie en praktijk	30
4.2.1 De plek van rituelen in humanisme	30
4.2.2 Afstemming	32
4.2.3 Openheid en gelijkwaardigheid	34
4.2.4 Bekrachtiging en erkenning	37
4.2.5 Verbinding: geritualiseerd contact	38
4.3 Vieren in rituelen	40
4.4 Praktijk: humanistische inspiratiebronnen	41
5. Discussie	43
5.1 Onderzoek in context van de literatuur	43
5.2 Beperkingen	45
5.2.1 Visie en praktijk	45
5.2.2 Afbakening in werkveld en populatie	46
5.2.3 Humanisme	47
5.3 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	48
6. Conclusie	50
7. Referenties	53
8. Bijlagen	57
8.1 Uitnodiging respondenten	57
8.2 Informed consent	58
8.3 Interviewgide	59
8.4 Codeerschema deductieve codes (1 ^e coderonde)	60
8.5 Overzicht codes en codegroepen	61
8.5.1 Codegroep 1: Functies van rituelen	61
8.5.2 Codegroep 2: Humanistische GV & Rituelen	62
8.5.3 Codegroep 3: Humanistische symbolen	63
8.5.4 Codegroep 4: Levensbeschouwelijk landschap	63
8.5.5 Codegroep 5: Praktijk	64
8.5.6 Codegroep 6: Spanningsvelden	65
8.5.7 Codegroep 7: Visie (humanistische waarden binnen rituelen)	65

1. Inleiding

In deze inleiding wordt als eerste de aanleiding van deze scriptie besproken. Vervolgens wordt de probleemstelling geschetst, met daaruit volgend de hoofdvraag. Daarna worden belangrijke begrippen uit de hoofdvraag gedefinieerd. Tot slot wordt de relevantie van dit onderzoek beschreven.

1.1 Aanleiding

Het begeleiden van rituelen is een van de kerntaken van een humanistisch geestelijk verzorger, zo blijkt uit de *Beroepsstandaard Geestelijke Verzorging* van het Humanistisch Verbond (Humanistisch Verbond, 2020). In een ritueel krijgen alledaagse, simpele handelingen een nieuwe betekenis waardoor er een “rituele ruimte”, los van het dagelijks leven, ontstaat (Grimes, 2010; Körver, 2021; Wojtkowiak, 2018). Een ritueel is een *embodied* geheel, gericht op een zintuigelijke ervaring (Hobson, Schroeder, Risen, Xygaltas & Inzicht, 2018; Wojtkowiak, 2018). Binnen de “rituele ruimte”, staan emoties en gevoelens centraal. Er wordt een mogelijkheid gecreëerd anders om te gaan met deze emoties en gevoelens, er bewust bij stil te staan of een levensovergang te mankeren of te vieren (bijvoorbeeld een huwelijk of een herdenking bij een overlijden) (Hekking, 2006; Körver, 2018). Een ritueel kan dus een transformatieve werking hebben (Carey & Hodgson, 2018). Daarnaast kunnen rituelen zorgen voor een tijdelijk gevoel van verbinding met de andere deelnemers, doordat ze een bijzondere ervaring delen. De verbinding tussen deelnemers kan ook ontstaan als het ritueel individueel gericht is, tussen de ritueel begeleider en de deelnemer of vanuit de deelnemer met zichzelf als het ritueel niet in een groep plaatsvindt (Hekking, 2006). De *community* die ontstaat is altijd tijdelijk en beperkt tot binnen de rituele ruimte (Wojtkowiak, 2018). Tot slot bouwen rituelen voort op een gedeelde geschiedenis. Rituelen zijn herkenbaar door hun herhaling en werken door deze herkenning. Traditioneel was deze gedeelde geschiedenis vooral religieus. Veel rituelen zijn daarom gekoppeld aan religie of levensbeschouwing (Kruizinga, 2021; Quartier, 2010).

Hoewel rituelen volgens de beroepsstandaard een kerntaak zijn, hebben humanistisch geestelijk verzorgers sinds de oprichting van het vak hier een gecompliceerde verhouding toe (Hetebrij, 2021; Körver, Olsman & Rosie, 2021). Hier zijn overwegend twee historische ontwikkelingen bepalend voor geweest (Goudswaard, 2006; Kuijman, 2001). De eerste ontwikkeling bestaat uit de veranderingen in het levensbeschouwelijke landschap vanaf de jaren zestig (De Hart & Houweling, 2018; Kregting, Vermeer, Scheepers & Hermans, 2018). In de afgelopen zestig jaar heeft de maatschappij zich ontwikkeld van een overzichtelijk

levensbeschouwelijk landschap, voornamelijk gestructureerd door een handvol religieuze en levensbeschouwelijke opties, tot een “seculiere tijd”. In deze “seculiere tijd” zijn religie en levensbeschouwing een veel breder, persoonlijker en meer diffuus palet aan opties geworden (Taylor, 2007). Binnen dit palet ervaren veel mensen een persoonlijke, individuele relatie met transcendentie en zingeving of met spiritualiteit in plaats van religie (Knippenberg, 1998; Nolan, 2011). In rituelen is het echter juist belangrijk om in te spelen op herkenning en gedeelde symbolen. Deze werden traditioneel binnen religie gevonden. Aangezien in het veranderde levensbeschouwelijk landschap deze symbolen minder aansprekend en gedeeld zijn, is deze taak ingewikkelder geworden (Schuhmann & Damen, 2018).

De tweede historische ontwikkeling die zorgt voor de complexe verhouding tussen humanistisch geestelijk verzorgers en rituelen, heeft te maken met de verhouding van het Humanistisch Verbond, organisatie en zendingsinstantie van humanistisch geestelijk verzorgers, ten opzichte van rituelen. Een van de doelen van het Humanistisch Verbond bij de oprichting in 1946 was de erkenning van het humanisme als seculiere levensbeschouwing. Hierdoor was een sterke onderscheiding van religie en daarmee ook van religieuze rituelen noodzakelijk (Flokstra & Wieling, 1986). Humanistisch geestelijk verzorgers konden in die tijd in de uitvoering van hun rituelen niet terugvallen op bekende gedeelde symbolen met een religieuze oorsprong. Daarnaast stonden in het georganiseerde humanisme van het Humanistisch Verbond in de eerste decennia na de oprichting vooral verstandelijke zaken als diepgaande reflectie en zelfontplooiing centraal. Dit zorgde voor een verstandelijk klimaat in het Humanistisch Verbond en daardoor ook binnen humanistisch geestelijke verzorging. Hierdoor was er weinig aandacht voor de gevoelsdimensie waar rituelen op inspelen en voor het ontwikkelen van een eigen rituele traditie (Kuijman, 2001). Zowel de context waarin het HV is opgericht, waarin onderscheiding van religie centraal stond, als het “verstandelijke” klimaat binnen het Humanistisch Verbond in de eerste decennia na de oprichting, hebben dus gezorgd voor een ongunstig klimaat voor het ontwikkelen van rituelen.

Deze twee historische ontwikkelingen zorgen ervoor dat humanistisch geestelijk verzorgers geen rituele traditie hebben om op terug te vallen (Hetebrij, 2021). Het werken met rituelen is een groot spectrum, dat in deze scriptie opgedeeld wordt in visie en praktijk. Dat humanistisch geestelijk verzorgers geen rituele traditie hebben om op terug te vallen, heeft gevolgen voor dit hele spectrum van werken met rituelen. Rituelen zijn een kerntaak van humanistisch geestelijk verzorgers en hebben een belangrijke functie in zingeving. Tegelijkertijd zijn humanistisch geestelijk verzorgers zijn nog steeds zoekende naar hoe ze deze taak in moeten vullen (Mooren & Tuinman, 2009). Deze scriptie gaat over dit probleem.

1.2 Probleemstelling en onderzoeksvraag

Rituelen hebben dus een belangrijke functie in zingeving en zijn daarmee een kerntaak van humanistisch geestelijk verzorgers. De hierboven beschreven historische ontwikkelingen zorgen echter voor een complexe verhouding van humanistisch geestelijk verzorgers ten opzichte van rituelen. Er is wel wat bekend aan theoretische visies op de plek van rituelen binnen het humanisme. Hierover zijn de meningen sterk verdeeld. Er is echter nog heel weinig bekend over hoe deze visies doorwerken binnen de geestelijke verzorging en hoe humanistisch geestelijk verzorgers met rituelen omgaan in de praktijk (Tuinman & Mooren, 2009; Wojtkowiak, 2020). Deze scriptie wil inzicht bieden in deze kennislacune en aandacht besteden aan zowel de visie op als de praktijk van rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers die op dit moment werkzaam zijn. Visie en praktijk omvatten het brede spectrum van werken met rituelen, zowel de reflexieve kant, de visie, als de uitvoeringskant, de praktijk. Er is gekozen om beide aspecten mee te nemen om te onderzoeken of er misschien verschillen zijn tussen visie en praktijk, of deze twee kanten ergens botsen of juist altijd in overeenstemming met elkaar zijn. Deze scriptie heeft dus als doel kennis te vergroten over een belangrijke taak van humanistisch geestelijk verzorgers en daarmee bij te dragen aan professionele identiteitsontwikkeling.²

Humanistisch geestelijk verzorgers werken in heel verschillende sectoren. Deze scriptie richt zich op de langdurige zorg, waarin cliënten of patiënten langere tijd in een zorginstelling wonen of verblijven. De relatie die geestelijk verzorgers daar met hun cliënten aan kunnen gaan is anders dan bijvoorbeeld in een ziekenhuis, waar de contacten over het algemeen kortdurend zijn (Doolaard, 2006; Glasner, Schuhmann, Van der Vaart & Jacobs, 2021). Het verschil in relaties in verschillende sectoren zorgt voor een ander soort rituelen (Körver et al, 2021). Om de populatie enigszins vergelijkbaar te houden is gekozen om deze scriptie te richten op langdurige zorg. Daarnaast wordt spiritualiteit een steeds belangrijker aandachtspunt in vooral de langdurige zorg, bijvoorbeeld bij ouderen en in de psychiatrie. Rituelen zijn onderdeel van spirituele zorg en daarmee komt er dus ook steeds meer aandacht voor rituelen (Carey & Hodgson, 2018; Körver, 2012).

De onderzoeksvraag luidt als volgt:

Hoe ziet de huidige visie op en praktijk van rituelen eruit van humanistisch geestelijk verzorgers werkzaam in de langdurige zorg?

² Op professionele identiteitsontwikkeling wordt dieper ingegaan in hoofdstuk 1.4 waarin de relevantie van deze scriptie besproken wordt.

Hieronder worden de definities uit de hoofdvraag weergegeven, gebaseerd op de literatuur die hierboven is besproken.

1.3 Definitie begrippen uit onderzoeksvraag

1.3.1 Visie

In dit onderzoek wordt visie gedefinieerd als “kijk” en “mening”.³ Visie is echter breder dan alleen een mening. Een visie bevat de richting en het doel van handelen, beschrijft Hickman. Hiermee is visie een bepalende factor in iemands professionele identiteit (Hickman, 2009, pp. 261-262). Hoewel visie dus een breed en bepalend concept is, wordt dit begrip in deze scriptie een stuk beperkter gedefinieerd. Het begrip “visie” verwijst naar de reflexieve kant van het werken met rituelen, naar hoe de respondenten nadenken over rituelen. Het begrip visie is op twee verschillende manieren geoperationaliseerd, die ook zichtbaar zijn in de literatuur over rituelen en geestelijke verzorging (Dohmen, 1997; Kruizinga, 2021; Körver, 2018; Tuinman & Mooren, 2009). Ten eerste wordt ingegaan op de waarden die geestelijk verzorgers belangrijk vinden in rituelen, als bouwblokken van de visie (Kenny, 1994). De tweede uitwerking van het begrip visie ligt in de spanningsvelden die geestelijk verzorgers tegenkomen en de afwegingen die ze hierin maken in hun dagelijkse werk.

1.3.2 Praktijk

Het begrip “praktijk” gaat over de uitvoering van rituelen, over wat de geestelijk verzorgers *doen* in hun rituelen. Job Smit definieert begrip praktijk als: “een geheel van sociaal gevestigde handelingen bijeengehouden door een intrinsieke doelgerichtheid.” (Smit, 2015, p. 37). Deze doelgerichtheid valt dan weer onder visie. In het begrip praktijk staan dus de concrete, doelgerichte handelingen van de respondenten in hun rituelen centraal. Door het onderzoek ook te richten op deze concrete handelingen, kunnen de hierboven beschreven niveaus van visie verduidelijkt worden met praktijkvoorbeelden van doelgerichte handelingen.

1.3.3 Rituelen

Rituelen worden gedefinieerd als: symbolische, voorbereide, gedramatiseerde en niet-alledaagse ruimtes, waarin door middel van symbolische handelingen een relatie met het

³ Van Dale (2022). Visie. Weergegeven op 11 januari 2022, van <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/visie#.Yd1nKC1x9QI>

transcendente centraal staat, en die (kunnen) zorgen voor een bijzonder gevoel van gemeenschap (Grimes, 2010; Hekking, 2006; Körver, 2018; Wojtkowiak, 2018).⁴

1.3.4 Humanistisch geestelijk verzorger

Op basis van het boek Grondslagen van Humanisme, geschreven door Jaap van Praag, grondlegger van het Humanistisch Verbond, en de beroepsstandaard van het Humanistisch Verbond, is humanistisch geestelijk verzorger gedefinieerd als: een professional die mensen ondersteunt bij zingevingsvragen en dat doet op basis van of geïnspireerd door het humanisme (Humanistisch Verbond, 2020; Van Praag, 1978, p. 210).

1.3.5 Langdurige zorg

Langdurige zorg richt zich op cliënten die voor altijd of voor langere tijd intramuraal in zorginstellingen verblijven.⁵ In deze scriptie worden dus geestelijk verzorgers geïnterviewd die werkzaam zijn in de ouderenzorg, de intramurale psychiatrie en revalidatiezorg.

1.4 Relevantie

1.4.1 Wetenschappelijke relevantie

In het vakgebied van geestelijke verzorging is er een ontwikkeling van professionalisering en een herdefiniëring van geestelijk verzorgers als *spiritual caregivers* zichtbaar (Glasner et al., 2021; Schuhmann & Damen, 2018; Schuhmann et al., 2021). Geestelijk verzorgers zijn door deze ontwikkeling steeds meer actief als zingevingsprofessionals in een gesecculariseerde wereld. Bij deze ontwikkeling van professionalisering past onderzoek naar alle aspecten van het beroep. Deze scriptie past in deze lijn, door onderzoek te doen naar een complex onderdeel van het beroep, namelijk rituelen. Rituelen vormen een kerntaak van geestelijk verzorgers, maar er blijkt nog weinig onderzoek gedaan naar de verhouding van humanistisch geestelijk verzorgers tot rituelen en de ontwikkeling hiervan. Deze scriptie draagt dus ten eerste bij aan het verhelpen van de kennislacune met betrekking tot rituelen in humanistisch geestelijk verzorging. Ten tweede past deze scriptie in de ontwikkeling van professionalisering van humanistische geestelijke verzorging.

⁴ In de rituelen waar het in deze scriptie over gaat, wordt deze ruimte dus gecreëerd en geleid door humanistisch geestelijk verzorgers.

⁵ Rijksoverheid (2022). *Wet langdurige zorg*. Weergegeven op 13 juni 2022, van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verpleeghuizen-en-zorginstellingen/wet-langdurige-zorg-wlz>

1.4.2 Humanistische relevantie

De Universiteit voor Humanistiek leidt humanistisch geestelijk verzorgers op. Het is dus voor humanistiek relevant om op alle vlakken onderzoek te doen naar het beroep van humanistisch geestelijk verzorger en zo het vak door te ontwikkelen. Door inzicht te bieden in hoe het vak zich ontwikkeld heeft rondom rituelen en de kennis te vergroten over de uitdagingen en mogelijkheden van deze taak, wordt bijdragen aan deze professionele identiteitsontwikkeling van humanistisch geestelijk verzorgers. Professionele identiteitsontwikkeling gaat over de “samenhang tussen persoon en professie” en het zoeken van de eigen, specifieke rol van geestelijk verzorgers in “organisatorische, institutionele en politieke context” (Glasner et al., 2021, p. 12). Onderzoek naar een complex onderdeel van deze professionele identiteit, kan helderheid scheppen en zo bijdragen aan de zoektocht naar de invulling van deze rol.

1.4.3 Maatschappelijke relevantie

Levensbeschouwing wordt steeds meer als persoonlijke zingeving vormgegeven, wat het levensbeschouwelijke landschap diffuser en minder overzichtelijk maakt (De Hart & Van Houweling, 2018; Kregting et al., 2018). Rituelen zijn belangrijk in zingeving, omdat ze een bijzondere “ruimte” bieden, waarin gevierd of stilgestaan kan worden bij gevoelens, emoties of overgangen in een mensenleven (Körver, 2018; Mooren & Tuinman, 2009; Wojtkowiak, 2018). Rituelen werken echter vooral met gedeelde symbolen die traditioneel vaak religieus zijn (Kruizinga, 2021). Door de verandering van het levensbeschouwelijke landschap zijn deze symbolen echter minder aansprekend en herkenbaar. Rituele behoeftes veranderen en de rituelen zelf moeten hierdoor aangepast worden.

Dit herontwerpen of aanpassen van rituelen in (zorg)instellingen is een belangrijke en complexe taak van geestelijk verzorgers. Onderzoek naar de visie en praktijk van humanistisch geestelijk verzorgers kan de kwaliteit ervan verbeteren, door het vergroten van inzicht en kennis over de uitdagingen en mogelijkheden bij rituelen bijvoorbeeld. Deze kennisvergroting kan ervoor zorgen dat rituelen voor meer mensen op een betere manier de ruimte bieden om te gaan met gevoelens, emoties en overgangen waar in het niet-rituele dagelijks leven minder plek voor is. Dit onderzoek kan dus uiteindelijk bijdragen aan meer zingeving voor de deelnemers van rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers.

2. Theoretisch kader

In deze scriptie wordt onderzocht hoe de huidige visie op en praktijk van rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers, werkend in de langdurige zorg, eruitziet. Zoals aangegeven in de probleemstelling is het werken met rituelen en het nadenken over rituelen complex voor humanistisch geestelijk verzorgers, (Hetebrij, 2021; Mooren & Tuinman, 2009; Wojtkowiak, 2020). In dit theoretisch kader wordt dieper ingegaan op de huidige visie en praktijk van geestelijk verzorgers met betrekking tot rituelen aan de hand van literatuur. Ten eerste zal de visie worden besproken, vervolgens de praktijk en tot slot de context van de langdurige zorg. De voorbeelden die in dit hoofdstuk besproken worden, zijn niet allemaal van humanistisch geestelijk verzorgers of de langdurige zorg. Ze zijn echter zorgvuldig geselecteerd omdat ze wel een beeld geven van ofwel de context van rituelen binnen de langdurige zorg, ofwel van de afwegingen die humanistisch geestelijk verzorgers maken in het werken met rituelen. Er zal steeds duidelijk aangegeven worden over welke context er op dat moment wordt gesproken.

2.1 Visie op rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers

In deze paragraaf wordt ingegaan op de grote diversiteit aan visies over rituelen binnen het humanisme en onder humanistisch geestelijk verzorgers. De meningen over hoe humanisme als levensbeschouwing zich verhoudt tot rituelen, zijn namelijk sterk verdeeld. De twee uitersten worden hieronder binnen hun historische context geschetst. Dit is ten eerste de visie dat rituelen niet bij het humanisme passen, en ten tweede de visie dat rituelen juist heel goed bij het humanisme passen.

2.1.1 Visie 1: rituelen passen niet bij het humanisme

Voor de visie dat rituelen geen plaats hebben binnen het humanisme worden in de literatuur twee voorname argumenten gegeven. Het eerste argument wordt uitgewerkt door Dohmen, emeritus hoogleraar ethiek aan de Universiteit voor Humanistiek.⁶ Hij stelt dat rituelen ten koste gaan van de individuele zoektocht naar zingeving die binnen het humanisme centraal staat (Dohmen, 1997). Rituelen leiden af van waar het daadwerkelijk over gaat, beargumenteert hij, en slaan de diversiteit tussen mensen en hun zingevingsproces als het ware plat. Wat er nu nog aan rituelen uitgevoerd wordt, heeft daarmee een schim van de betekenis die ze vroeger hadden omdat we ons er niet meer aan over kunnen geven. Rituelen

⁶ UvH (2022). *Prof.dr. Joep Dohmen*. Weergegeven op 10 juni 2022, van <https://www.uvh.nl/contact/vind-een-medewerker?person=hlqjrsEsHowOfbPcB>

zijn daarmee puur “folklore”, een restant van vroegere tijden, geworden (Dohmen, 1997, p. 59). Rituelen passen niet meer bij deze tijd en al helemaal niet bij het humanisme.

Ten tweede hebben rituelen vaak een religieuze achtergrond die niet past bij het humanisme (Kruizinga, 2021). Dit argument komt voort uit het klimaat binnen het Humanistisch Verbond. Het Humanistisch Verbond is opgericht met als doel de “onkerkelijken” te verenigen, op te komen voor hun belangen en de strijd tegen “nihilisme” aan te gaan (Lips, 1971, p. 105; Van Praag, 1953, p. 5). Deze onderscheiding van religie, gecombineerd met waarden als verdieping en reflectie, hebben vanaf het begin gezorgd voor een rationalistisch klimaat in het georganiseerde humanisme (Kuijman, 2001). Rituelen bevinden zich juist veel meer op een gevoelsmatig vlak en gaan over beleven en *embodiement*. Het rationalistische klimaat gecombineerd met de religieuze connotatie van rituelen, resulteerde in weinig ruimte voor (de ontwikkeling) van humanistische rituelen (Kuijman, 2001).

Samenvattend is de visie dat er geen plek voor rituelen binnen het humanisme is op twee argumenten gebouwd. Het argument van Dohmen gaat over de individuele zoektocht naar zingeving, waar collectieve rituelen, of rituelen gebaseerd op collectieve symbolen, niet bij passen. Daarnaast is er het argument van de religieuze connotatie van veel rituelen waar humanisten zich tegen af willen zetten. Door het rationalistische klimaat binnen het Humanistisch Verbond was er weinig ruimte voor het ontwikkelen van humanistische rituelen. In de volgende paragraaf wordt de tegenovergestelde visie besproken.

2.1.2 Visie 2: rituelen passen wel bij het humanisme

Hierboven is de visie dat rituelen inhoudelijk niet bij het humanisme passen, beschreven. Het klimaat is inmiddels echter veranderd. Dit blijkt onder andere uit de beroepsstandaard humanistisch geestelijke verzorging, waarin rituelen als een kerntaak beschreven worden.⁷ De tweede visie, dat rituelen juist kunnen bijdragen aan de zoektocht naar zingeving en daarmee passen bij humanisme en humanistisch geestelijke verzorging, is daarmee actueler dan de tegengestelde visie (Hetebrij, 2021; Wojtkowiak & Jongen, 2020; Wojtkowiak, 2021). Zo zijn er verschillende recente artikelen waarin geestelijk verzorgers hun rituelen beschrijven als een belangrijk onderdeel van hun beroep. Hetebrij, humanistisch geestelijk verzorger bij defensie, beschrijft drie voorbeelden van rituelen met een “psychohigiënische” functie (2021, p. 16). Rituelen werken zuiverend volgens hem en dragen daarmee bij aan de verwerking van

⁷ Humanistisch Verbond (2013). *Beroepsstandaard Humanistisch Geestelijke Verzorging*. Weergegeven op 13 juni 2022, van <https://files.humanistischverbond.nl/cms/files/beroepsstandaard.pdf>

bijvoorbeeld trauma's. Daarnaast verbinden rituelen de mens met "iets" of met de "sociale groep" (Hetebrij, 2021, p. 16). Ook Wojtkowiak en Jongen (2020), universitair hoofddocent aan de Universiteit voor Humanistiek en vrijgevestigd geestelijk verzorger, benaderen rituelen als een fundamenteel en onmisbaar onderdeel van het werk van geestelijk verzorgers in hun artikel over afscheidsrituelen tijdens de coronapandemie. Deze pandemie maakte de gebruikelijke manier van uitvoeren onmogelijk en daarom wordt er in hun artikel naar alternatieven gezocht. In dit artikel komt de functie van markeren sterk naar voren. Rituelen zijn een manier om een overgang, van leven naar dood, of van de ene sociale rol naar de andere, te markeren. Het meest duidelijke voorbeeld daarvan zijn rituelen rondom overlijden (Wojtkowiak & Jongen, 2020). Als de rituelen niet op de gebruikelijke manier uit te voeren zijn, moet er een alternatief gezocht worden waardoor ze toch kunnen plaatsvinden.

De visie dat rituelen belangrijk zijn en passen bij het humanisme en bij humanistisch geestelijke verzorging is in opkomst vanaf de jaren negentig. Rituelen staan meer op de "humanistische agenda" en er wordt actiever gezocht naar de verhouding van humanisme tot rituelen. Dit komt door een toenemende aandacht voor spiritueel humanisme. Van IJssel (2007) geeft drie argumenten voor deze ontwikkeling in haar proefschrift over humanisme en spiritualiteit. Ze stelt dat dit ten eerste verklaard kan worden door de tijdgeest. Nederland is vergaand gesecculariseerd in de jaren negentig en dit zorgt voor een meer open zoektocht naar spiritualiteit en de rol en invulling van rituelen. Dit is een ontwikkeling die Taylor (2007) ook beschrijft.⁸ Daarnaast ontstaat er in die tijd een tegenbeweging tegen het rationalistische humanisme binnen het Humanistisch Verbond. Tot slot geeft zij de oprichting van de Universiteit van Humanistiek als verklaring, waar door jonge, enthousiaste studenten en docenten, die door de tijdgeest gevormd zijn, actief werd nagedacht over spiritueel humanisme (Van IJssel, 2007). Spiritualiteit kreeg dus een nieuwe plek binnen het humanisme vanaf de jaren negentig (Kuijman, 2001). Deze nieuwe aandacht en ruimte voor spiritualiteit vanaf de jaren negentig zorgde ook voor een andere verhouding tot rituelen, zo blijkt uit de literatuur. Rituelen kunnen een belangrijk onderdeel van zingeving zijn, als manier om deze te uiten, te onderzoeken of te doorvoelen (Burkhart & Hogan, 2008; Daaleman, Usher, Williams, Rawlings & Hanson, 2008). Met deze hernieuwde aandacht voor de functie en betekenis van rituelen, komt er vanaf de jaren negentig ook meer aandacht voor

⁸ Charles Taylor, een belangrijke denker op het gebied van secularisering, beschrijft drie verschillende vormen van seculariteit. In de eerste betekenis gaat het over de openbare ruimtes die ontstaan zijn van religieuze rationaliteiten, in de tweede betekenis wordt afstand genomen van "geloof" en "vroomheid" en in de derde betekenis gaat het over de omstandigheden waarin het geloof zich voordoet, als een keuzemogelijkheid in plaats van de enige optie (2007, pp. 42-43).

ritualiseren, het (her)ontwerpen van rituelen. Dit geldt voor het humanisme, maar ook breder in het levensbeschouwelijke landschap. Er is meer ruimte ontstaan in het levensbeschouwelijke landschap en dit schept mogelijkheden voor humanistisch geestelijk verzorgers. Er wordt gezocht naar nieuwe rituelen die beter aansluiten in het levensbeschouwelijke landschap (Post, 2009; Wojtkowiak, 2021).

Samengevat is de visie dat rituelen goed bij humanisme passen en een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de zoektocht naar zingeving, actueler dan de visie beschreven in de vorige paragraaf. Deze visie komt voort uit een veranderd levensbeschouwelijk klimaat waarin meer open gezocht wordt naar spiritualiteit, een tegenbeweging tegen het rationalistische klimaat binnen het Humanistisch Verbond en de oprichting van de Universiteit voor Humanistiek. Deze visie zorgt ook voor een impuls aan het ontwerpen van nieuwe rituelen.

2.2 De huidige praktijk van rituelen

Hierboven is de diversiteit aan visies op rituelen binnen het humanisme besproken. In deze paragraaf wordt ingegaan op de praktijk die daaruit volgt. Ten eerste wordt onderzocht of er een humanistische rituele praktijk bestaat en hoe deze eruit ziet. Daarnaast ging het in de vorige paragraaf al over de religieuze oorsprong van veel rituelen. In de rituele praktijk van humanistisch geestelijk verzorgers wordt deze verhouding tot religieuze tradities nog meer zichtbaar. Op dit spanningsveld wordt ten tweede ingegaan.

2.2.1 Humanistische rituelen

In deze paragraaf wordt ingegaan op een humanistische praktijk van rituelen in de langdurige zorg. Mooren en Tuinman (2009) beschrijven een aantal kenmerken van humanistische rituelen. Zo is afstemming tussen de deelnemers en de begeleiders heel belangrijk binnen een humanistisch ritueel, vanuit de gedachte dat de mens zijn of haar eigen bestaan zelf zin geeft, (2009, p. 33). Vanuit die waarde staan ook de deelnemers en de levens van deze deelnemers (of bijvoorbeeld van de overledenen) voortdurend centraal in een humanistisch ritueel en niet de verbinding met een vorm van verticale transcendentie (Tuinman & Mooren, 2009, p. 35). Deze afstemming met deelnemers valt onder “visie” omdat dit gaat over wat humanistisch geestelijk verzorgers belangrijk vinden in rituelen. De praktijk die hieruit volgt is divers en persoonlijk. Een voorbeeld van deze diverse praktijk zijn symbolen uit de natuur, waar

humanistisch geestelijk verzorgers vaak mee werken.⁹ Via de natuur wordt er met de fysieke wereld verbonden in plaats van met horizontale transcendentie. Naast verbinding met de wereld, is ook verbinding tussen deelnemers onderling een belangrijke waarde binnen humanistische rituelen (Wojtkowiak, 2020). De praktijk van deze waarde is dat humanistisch geestelijk verzorgers bijvoorbeeld binnen het ritueel ruimte maken om ervaringen te delen en daarmee voor verbinding tussen deelnemers (Hetebrij, 2021). De praktijk van deze waarde afstemming kan dus heel verschillende uitwerkingen hebben.

Uit de literatuur blijkt dus dat er zeker een aanzet is voor humanistische rituelen en symbolen, maar dat er (nog) geen ontwikkelde traditie is. Er bestaan weinig praktijkvoorbeelden van humanistische rituelen. De praktijkvoorbeelden die er zijn, zijn divers en meer afspiegelingen van hoe de geestelijk verzorger zich verhoudt tot religieuze tradities en tot de doelgroep. De praktijk van humanistische rituelen is niet afgebakend. Tegelijkertijd zijn er wel “humanistische” symbolen te herkennen die meerdere keren terugkomen, zoals bijvoorbeeld elementen uit de natuur (Engelke, 2015; Tuinman & Mooren, 2009). Deze zouden als een aanzet voor een humanistische rituele traditie beschouwd kunnen worden.¹⁰ Het is dus, net als bij de visie, niet mogelijk om een rechtlijnige humanistische rituele praktijk te beschrijven, daar is deze simpelweg te divers voor. Het is wel mogelijk om een aantal humanistische symbolen en waarden uit de praktijk te beschrijven, zoals verbinding met de natuur, de wereld, tussen de deelnemers en het belang van maatwerk.

2.2.2 Het spanningsveld van verhouden tot religieuze tradities

In de rituele praktijk van geestelijk verzorgers wordt duidelijk hoezeer zij zich constant verhouden tot traditioneel religieuze symbolen. “Verhouden tot” kan ook als een onderdeel van visie beschouwd worden, omdat het onderdeel is van hoe geestelijk verzorgers nadenken over rituelen. Toch wordt dit spanningsveld onder praktijk beschreven, omdat dit het duidelijkst terugkomt als er gekeken wordt naar de uitvoering en concrete handelingen van de geestelijk verzorgers in rituelen. Zo beschrijft Hetebrij, humanistisch geestelijk verzorger bij defensie, in een van zijn voorbeelden van rituelen hoe hij met veteranen stenen plaatst op de plek waar een collega militair is omgekomen (Hetebrij, 2021). Dit is een traditioneel Joods ritueel wat hij als humanistisch geestelijk verzorger inzet. Een ander voorbeeld hiervan is een

⁹ Veldman, I. (2016). *Voor rituelen is geen religie nodig*. Weergegeven op 23 mei 2022, van <https://www.nieuwwij.nl/interview/voor-rituelen-is-geen-religie-nodig/>

¹⁰ Humanistisch Verbond (2014). *Ritueelzwakte Humanisme is juist sterk*. Weergegeven op 23 mei 2022, van <https://www.humanistischverbond.nl/ritueelzwakte-humanisme-is-juist-sterk/>

mindfulnessviering voor ouderen die Lanzig (2021), geestelijk verzorger in de ouderenzorg, beschrijft. Meditatie is traditioneel een andere traditie dan het humanisme, maar Lanzig beschrijft hoe hij deze traditie inzet “buiten de religieuze kaders” (2021, p. 53). Door zich te richten op wat de mindfulnessviering betekent voor de deelnemers, rust, ontspanning, heling, bewustzijn, navigeert Lanzig in het spanningsveld tussen “humanistische” en “religieuze”, “levensbeschouwelijke” symbolen. In beide voorbeelden beschrijven de auteurs niet waarom ze uit een andere levensbeschouwelijke context ritueel inzetten. Hetebrij noemt alleen de “lerende” en “bezinnende” functie van rituelen (2021, p. 16). Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de symboliek simpelweg centraal staat in het ritueel en wat het ritueel voor de deelnemers betekent en niet de traditioneel religieuze achtergrond. Een van de “praktische” opties om te navigeren in het spanningsveld tussen humanisme en religieuze tradities is dus de functie van het ritueel voor de deelnemers centraal te stellen en niet de religieuze betekenis of achtergrond. Traditioneel religieuze symbolen of gebruiken kunnen dus heel goed ingezet worden binnen humanistische rituelen, als dat maar op een “humanistische manier” gebeurt, als “contextgebonden mensenwerk”, stelt ook Wojtkowiak (2020).

Een andere manier om in dit spanningsveld te navigeren wordt aangehaald door Quartier, hoogleraar godsdienstwetenschap aan de Radboud Universiteit (2010). Hij beschrijft een voorbeeld van een geestelijk verzorger, die een geheel nieuw, seculier ritueel ontwierp voor een stervende vrouw die niet kerkelijk was. In het artikel wordt de levensbeschouwelijke achtergrond van de geestelijk verzorger niet gespecificeerd. In dit ritueel liet ze deze mevrouw samen met haar dochter foto's bekijken, iets wat zij vaker in tijden van crisis hadden gedaan. Door deze herkenbare handeling, gecombineerd met gedichten en meditatieve teksten vanuit verschillende religieuze tradities die de geestelijk verzorger aandroeg, ontstond er een ruimte om stil te staan bij het aankomende levenseinde (Quartier, 2010).

Uit de hierboven beschreven voorbeelden blijkt dus dat humanistisch geestelijk verzorgers zich met hun concrete handelingen begeven in een spanningsveld tussen humanisme en andere rituele tradities. Uit de praktijkvoorbeelden komen verschillende strategieën voort om te navigeren in dit spanningsveld. De eerste manier is om bekende handelingen vanuit andere religieuze tradities in te zetten, maar vanuit een niet-religieuze betekenis. Op deze manier staat de betekenis voor de deelnemers op dat moment centraal en niet de religieuze functie. Een tweede manier is om geheel nieuwe handelingen te ritualiseren. Het ritueel wordt daarmee meer individueel en persoonlijk. Hoewel het in dit hoofdstuk over praktijk ging, is er ook af en toe iets van visie besproken. Hieruit wordt duidelijk dat visie en

praktijk elkaar voortdurend beïnvloeden, maar dat er soms ook spanning zit tussen deze beide kanten van het werken met rituelen.

2.3 De huidige visie en praktijk van rituelen in de langdurige zorg

Hierboven is beschreven hoe rituelen vanuit het humanisme meer op de kaart staan. In deze paragraaf wordt gekeken naar verschillende soorten rituelen binnen de langdurige zorg. Door het veranderende levensbeschouwelijke landschap zijn mensen veel meer op zoek naar een persoonlijke invulling van zingeving in hun eigen welzijn, zoals ook hierboven al is beschreven. In de context van de langdurige zorg betekent dit dat zingeving steeds meer op de voorgrond staat als nieuwe “as” van zorg (Den Toom, Kruijzinga, Liefbroer & Körver, 2021; Everol & Kazer, 2013). Dit heeft het vak van geestelijk verzorgers ook veranderd (Quartier, 2010; Wojtkowiak, 2018). Een voorbeeld van het inspelen op een persoonlijke zoektocht naar zingeving als geestelijk verzorger wordt beschreven door Nolan (2011), christelijk geestelijk verzorger in een ziekenhuis. Hij maakt duidelijk in een case study hoe hij niet religieuze spirituele zorg verleent als geestelijk verzorger. Hij beschrijft dat, hoewel de patiënt aan wie hij deze zorg verleent zich niet identificeert als religieus, zijn werk als geestelijk verzorger plaatsvindt vanuit een religieus/spiritueel uitgangspunt. Religie en spiritualiteit zijn fundamenteel voor het mens-zijn, beschrijft hij, en het is de taak van de geestelijk verzorger dit te benaderen vanuit “an ethic of respect and dignity” (Nolan, 2011, p. 14). In de praktijk van deze case study betekende dit dat hij de vrouw van de man die op sterven lag bijstond in haar angst om alleen door te moeten en dat hij zijn dochter hielp een nieuw huwelijksritueel te ontwerpen zonder haar vader (Nolan, 2011). Religieus/spirituele zorg hoeft dus niet te bestaan uit religieuze of spirituele handelingen. Dit voorbeeld van Nolan (2011) toont aan hoe het vak verandert is en hoe divers het eruit kan zien.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op twee verschillende soorten rituelen die veel terugkomen in de langdurige zorg. Deze twee voorbeelden zijn niet uitputtend voor de hele rituele context in de langdurige zorg, maar worden besproken om een indruk te geven. Ten eerste worden rituelen rondom het levenseinde besproken. Vervolgens wordt ingegaan op vieringen, herhalende bijeenkomsten met rituele kenmerken. Tot slot wordt er de diversiteit van de langdurige zorg besproken en wordt er een korte conclusie gegeven van de visie en praktijk van rituelen in de langdurige zorg.

2.3.1 Rituelen rondom het levenseinde

Een van de meest geritualiseerde momenten in de langdurige zorg is het levenseinde. Juist op de momenten van leven en dood, komen levensbeschouwelijke en spirituele vragen heel erg op de voorgrond, blijkt zowel uit de case study van Nolan (2011) als praktijkvoorbeelden die door Schotveld (2013) beschreven worden. Het levenseinde is een moment waar mensen nadenken en betekenis zoeken. Men moet zich verhouden tot het sterven en een ritueel kan daar een geschikte ruimte voor bieden. De praktijk van deze rituelen is heel verschillend, blijkt vervolgens, omdat deze steeds aangepast wordt aan de behoefte van de deelnemer, maar deze kan bestaan uit een (soort seculiere of humanistische) ziekenzegen of het lezen van gedichten, het aansteken van kaarsen en een gesprek over het leven. Schoonheid en esthetiek hebben een belangrijke rol in het afbakenen van de rituele ruimte (Van Meurs, 2009; Schotveld, 2013). Hieronder worden drie voorbeelden van soorten rituelen besproken om de diverse praktijk van rituelen rondom het levenseinde te schetsen. Deze drie voorbeelden zijn rituelen voor de stervenden zelf, rituelen voor stervenden en nabestaanden (de ziekenzegen) en rituelen voor de nabestaanden (de herdenking). Deze drie voorbeelden zijn geselecteerd om de breedte van rituelen rondom het levenseinde in de langdurige zorg te schetsen.

Het eerste soort rituelen wordt beschreven in de scriptie van Schotveld (2013) en gaat over rituelen voor de stervenden zelf. Zo beschrijft Schotveld hoe haar respondenten, humanistisch geestelijk verzorgers, gedichten voordragen voor hun stervende cliënten of samen een brief schrijven (2013, pp. 55-56). Dit soort rituelen zijn bedoeld om cliënten te verzoenen met de aankomende dood. Dit doel tot verzoening kan opnieuw als visie beschouwd worden. Het belangrijkste in het ontwerpen van deze rituelen, volgens de respondenten van Schotveld, is het aansluiten bij de belevingswereld en wensen van de cliënt. Hier komt dus een diverse praktijk uit voort, die afgestemd wordt op de cliënt en dit is opnieuw visie.

Een tweede soort ritueel, voor zowel stervende zelf als de nabestaanden, is een ziekenzegen. In dit ritueel staat de markering van de overgang van leven naar dood centraal. De ziekenzegen is een oorspronkelijk katholiek gebruik, wat een stervende voorbereidde op de "eeuwigheid" (Van Dijk, 2019, p. 10). Het ritueel heeft zich echter ontwikkeld buiten de katholieke context, wat enerzijds opnieuw zorgt voor ruimte om het meer individueel en persoonlijk in te richten, zowel voor de geestelijk verzorger als voor de gene die het ondergaat. Aan de andere kant worstelen geestelijk verzorgers ook in dit geval met hoe ze zich verhouden tot de traditie, zo blijkt uit de scriptie van Van Dijk (2019). Hoewel in zijn scriptie niet alleen humanistisch geestelijk verzorgers aan het woord komen, blijkt de wens aan te

willen sluiten bij de belevingswereld van de respondent, breder. Zijn respondenten maken verschillende keuzes in hoe ver ze van de traditie afwijken, die afhankelijk zijn van hun eigen levensbeschouwing en van degene voor wie ze het ritueel uitvoeren. Zo maken geestelijk verzorgers gebruik van gedichten in de ziekenzalving, in plaats van de traditionele Bijbelse teksten of veranderen de traditionele taal naar een passend niveau voor de familie (Van Dijk, 2019).

Een laatste voorbeeld van rituelen rondom afscheid, is een herdenking. De belangrijkste functie van een herdenking is dat nabestaanden met dit ritueel stilstaan bij de relatie die ze met de overledene hadden en dat deze niet voorbij is (Saan, 2009; Van der Weegen, Hoondert, Timmermann, Van der Heide, 2019). Een belangrijk onderdeel van herdenkingen van overledenen is het noemen van de namen, beschrijft onder andere Saan (2009) in haar scriptie over herdenkingen van overleden kinderen. Met het noemen van de naam wordt er een roos in een vaas gedaan en een kaarsje aangestoken. Daarna wordt er muziek gedraaid en is er stilte. Het noemen van de naam is een bevestiging van dat het overleden kind niet vergeten wordt, en dit geldt ook voor andere herdenkingsbijeenkomsten. Een herdenking schept dus ruimte voor de nabestaanden om stil te staan bij hun verlies en is daarmee een heel belangrijk ritueel rondom sterven (Gordon, 2015; Van der Weegen et al., 2019). Het praktijkvoorbeeld dat hier besproken is, komt uit het ziekenhuis en is geselecteerd vanwege de uitgebreide beschrijving. Dit soort herdenkingen komt echter veel voor, vooral binnen de ouderenzorg, maar ook in de rest van de langdurige zorg (Huizing, 2009; Van Waveren Hogervorst, Smeets & Becking, 2021).

De praktijk van rituelen rondom het levenseinde in de langdurige zorg is dus breed. Er zijn verschillende gelegenheden die geritualiseerd worden, zoals momenten vlak voor het sterven of vlak erna of juist een hele tijd erna bij een herdenking. Er zijn verschillende doelgroepen voor de rituelen, zoals de stervende zelf of juist de naasten. Tot slot is de uitvoering divers. Sommige rituelen hebben een nauwe verbinding met de traditionele godsdienstige rituelen, andere zijn daar een vrije interpretatie van of hebben er helemaal niets mee te maken. Geestelijk verzorgers werkzaam in de langdurige zorg maken daar verschillende afwegingen in.

2.3.2 Herhalende vieringen

Een andere categorie rituelen uit de langdurige zorg zijn de vieringen die te beschouwen zijn als herhalende bijeenkomsten met rituele kenmerken. Maijer-Kruissen en Irik (2008) beschrijven een wekelijkse viering met wisselende thema's en muziek in de ouderenzorg. Dit

ritueel geeft hun cliënten een plek om zich te openen, prikkelt de zintuigen en schept ruimte voor gevoel en emoties. Het ritueel heeft dus een vaste structuur, met vaste elementen en attributen, maar wel elke week een ander thema en kent dus ook veel improvisatie. De vaste elementen brengen hun cliënten, mensen met dementie, houvast (Everol & Kazer, 2013). Goudswaard (2006) beschrijft daarnaast hoe hij in zijn viering gebruik maakt van symbolen die de deelnemers met dementie herkennen van vroeger. Hoewel in het bovenstaande beschreven wordt dat herhaling voor humanistisch geestelijk verzorgers minder aan de orde is, omdat er geen uitgekristalliseerde rituele traditie is, kunnen vaste elementen toch een heel belangrijke rol spelen en als houvast dienen in de langdurige zorg. Een derde voorbeeld van vieringen zijn kerkvieringen die in veel zorginstellingen op zondag plaatsvinden. Deze vieringen kunnen een “gepland” moment zijn, waar deelnemers naar uitkijken, om stil te staan bij existentiële vragen en op zoek te gaan naar (spirituele) verdieping. De kerkvieringen zijn opgebouwd rondom traditioneel religieuze symboliek, oecumenisch van aard en worden vaak door christelijke geestelijk verzorgers uitgevoerd. Uit de literatuur blijkt dat vooral in de ouderenzorg de herkenbaarheid en herhaling heel belangrijk en functioneel zijn in de rituelen. De herkenning zorgt voor veiligheid voor ouderen met dementie en hiermee wordt de viering een vast element in hun week (Doesburg, 2014; Evers, 2013; Hekking, 2006). Er zijn weinig voorbeelden in de literatuur te vinden van herhalende humanistische vieringen, behalve misschien de bezinningsbijeenkomsten bij justitie. Deze zijn echter minder relevant voor de context van deze scriptie.

2.3.3 Rituelen binnen de langdurige zorg

In dit hoofdstuk is ingegaan op de context van de langdurige zorg. Deze context is veranderd door de ontwikkelingen in het levensbeschouwelijke landschap en het vak van humanistisch geestelijk verzorger is mee veranderd. Om inzicht te bieden in de visie en praktijk van geestelijk verzorgers werkend in deze sector, zijn twee soorten rituelen die veel voorkomen in de langdurige zorg besproken. Dit zijn drie verschillende rituelen rondom het levenseinde en herhalende vieringen.

Uit de uitgewerkte praktijkvoorbeelden van (humanistische) rituelen in de langdurige zorg, blijkt opnieuw dat afstemming de belangrijkste humanistische waarde is die terugkomt. Afstemming betekent in de praktijk dat er creatief gezocht wordt naar manieren om rituelen te laten aansluiten bij de belevingswereld en behoeften van de cliënten en dat daardoor tradities aangepast worden of er geheel nieuwe, seculiere of humanistische rituelen ontworpen worden. Deze rituelen kunnen groots zijn, zoals een georganiseerde herdenking, of juist klein, zoals

het schrijven en voordragen van een gedicht. De algemene ontwikkelingen die zichtbaar zijn in de visie en praktijk van humanistisch geestelijk verzorgers tot rituelen zoals beschreven in hoofdstuk 2.1 en 2.2, zijn dus ook zichtbaar in de context van de langdurige zorg.

3. Methode

In dit hoofdstuk wordt de onderzoeksmethode uiteengezet. Er wordt ten eerste ingegaan op het type onderzoek, vervolgens op de populatie en dataverzameling, op de analysemethoden en tot slot op de betrouwbaarheid en validiteit.

3.1 Type onderzoek

Dit onderzoek wordt uitgevoerd met een constructivistische invalshoek. Dit betekent dat de waarheid als een voortdurend veranderend, belichaamd sociaal construct gezien wordt (Evers, 2015). In dit onderzoek staat “the world as seen by the participant”, zoals Patton (2002, p. 21) beschrijft, centraal. Dit onderzoek heeft dus een kwalitatief karakter. De resultaten zijn hierdoor niet te generaliseren, maar brengen wel inzicht in de constructie van de respondenten en daarmee verdieping. Het doel van dit onderzoek is om bij te dragen aan kennis over een sociaal fenomeen. Het onderzoek is dus empirisch en sociaalwetenschappelijk van aard (Boeije & Bleijenbergh, 2019).

3.2 Populatie

De populatie van respondenten bestaat uit humanistisch geestelijk verzorgers met ervaring met rituelen die op dit moment werkzaam zijn in de langdurige zorg. De keuze om deze scriptie te richten op de langdurige zorg heeft als praktische reden dat de populatie hierdoor benaderd kon worden via een *snowball sample* van het netwerk van de onderzoeker (Parker, Scott & Geddes, 2019). Een inhoudelijke reden voor deze doelgroep is dat spirituele zorg, en daarmee rituelen, meer op de kaart staan in de langdurige zorg. De populatie bestaat uit 10 respondenten, wat een balans is tussen genoeg data hebben om met elkaar te vergelijken en een studie te kunnen doen die passend is bij de tijd die voor deze scriptie staat. De respondenten zijn via de mail benaderd met een uitnodiging (bijlage 8.1). Uit deze eerste mailronde kwamen meteen vijf deelnemers naar voren. De overige vijf deelnemers zijn geworven, doordat geestelijk verzorgers uit de eerste mailronde de uitnodiging of emailadressen doorstuurden.

De *snowball sample* is dus uitgevoerd door respondenten te benaderen via email. De selectiecriteria hierbij waren dat de respondenten op dit moment ten eerste werkzaam moesten zijn als humanistisch geestelijk verzorger (met een zending vanuit het Humanistisch Verbond) in de langdurige zorg. Het tweede criterium is dat de respondenten ervaring moesten hebben met rituelen. Hoeveel ervaring of hoe deze ervaring eruit ziet is niet gespecificeerd en is in de interviews ter sprake gekomen. Tijdens het werven van respondenten voldeed iedereen die

gemaïld werd aan deze selectiecriteria. De enige reden dat respondenten niet mee wilden of konden doen was tijdgebrek van hun kant. Door deze open selectiecriteria is er een diverse populatie ontstaan.

De reden om de populatie open te definiëren en dus ook maar twee selectiecriteria te selecteren is dat de context van de langdurige zorg zelf ook divers is. Er werken geestelijk verzorgers van verschillende leeftijden, op diverse plekken, met diverse ervaring met rituelen. De diversiteit van de sector wordt dus gerepresenteerd in dit onderzoek. Het nadeel van deze open benadering van de populatie is dat de onderlinge verschillen tussen de werkplekken niet onderzocht worden in dit onderzoek. Hetzelfde geldt voor het leeftijdseffect of het effect van ervaring. Dit zijn geen onderdelen waar in dit onderzoek op gefocust zal worden. Hier wordt dieper op ingegaan in de discussie.

De uiteindelijke populatie, geworven via de *snowball sample*, bestond uit 8 vrouwen en 2 mannen, met wisselende ervaring als geestelijk verzorger. Een respondent was ongeveer een jaar werkzaam, de meeste hadden rond de 10 jaar ervaring en drie respondenten meer dan 15 jaar. De respondenten zijn werkzaam in de psychiatrie, de ouderenzorg, de revalidatiezorg en gehandicaptenzorg en werken allemaal met intramuraal wonende cliënten. Voor de helft was geestelijke verzorging hun tweede carrière, de andere helft had niet in een ander vakgebied gewerkt. De interviews zijn ofwel op de werkplek van de respondenten afgenomen, ofwel bij de respondenten thuis. Het is aan de respondenten overgelaten wat zij het fijnste vonden, ook om bij te dragen aan *rapport*. Het laatste interview is via microsoft teams afgenomen.

3.3 Dataverzameling

Wat betreft de dataverzameling is er gekozen voor semi-gestructureerde interviews van ongeveer een uur, aan de hand van een *interviewguide* met een *topiclist* (zie bijlage 8.3). De interviewguide is opgesteld aan de hand van de literatuur die in het onderzoeksvoorstel en theoretisch kader is onderzocht en de operationalisatie van de hoofdvraag. Daarnaast is er gestreefd naar een “logische” opbouw. Om deze reden is er gekozen om de respondent over zichzelf en zijn of haar werk en eigen humanisme te laten vertellen. Hierdoor kan hopelijk *rapport* opgebouwd worden en kan de respondent wennen aan het interview. Vervolgens wordt de connectie met rituelen gemaakt, het onderdeel van het interview waar de nadruk op ligt. Dit onderdeel van het interview is gebaseerd op de operationalisatie van “visie” en “praktijk”, zoals in de inleiding beschreven. Visie en praktijk worden op verschillende niveaus uitgevraagd, op het theoretisch abstracte niveau van de plek van rituelen in

humanisme en op het concrete niveau van spanningsvelden, aangevuld met praktijkvoorbeelden van de concrete handelingen met hun doel. Omdat de ervaring van de respondenten centraal staat in dit onderzoek, is de *interviewguide* open geformuleerd, met verschillende gespreksrichtingen, afhankelijk van waar de respondent zelf over begint. Zo wordt er een balans gezocht tussen semi-gestructureerd interviewen en openheid om het interview te laten ontstaan en de respondent leidend te laten zijn.

Het doel van dit onderzoek, zoals hierboven beschreven, is bijdragen aan kennis over een sociaal fenomeen. Deze kennis wordt verkregen door de belevingswereld van de mensen die werken met dit sociale fenomeen, centraal te stellen, vanuit een constructivistische invalshoek. Kwalitatief interviewen is een manier om deze belevingswereld binnen te treden en te onderzoeken (Patton, 2002). De *interviewguide* geeft een richting aan het gesprek, die voor alle respondenten hetzelfde is, maar biedt ook ruimte voor flexibiliteit (Patton, 2002). De interviews worden individueel afgenomen, opgenomen met de telefoon van de onderzoeker en vervolgens getranscribeerd. Het heeft de voorkeur om de interviews fysiek af te nemen, om zo *rapport* op te bouwen en ook non-verbale communicatie beter mee te kunnen observeren, maar ze kunnen eventueel ook via videobellen afgenomen worden, als de voorkeur van de respondent heeft (Evers, 2015).

3.4 Analysemethoden

Na het afnemen van de interviews, worden deze aan de hand van de opname getranscribeerd door de onderzoeker zelf. Deze transcriptiefase vormt een eerste kennismaking met de data. De transcriptie van de interviews is de basis voor het coderen in Atlas Ti. (Boeije & Bleijenbergh, 2019). De nadruk ligt tijdens dit coderen op inductieve codes, die uit de data naar voren komen. Hierdoor wordt er dichtbij de data gebleven, waardoor de belevingswereld van de respondenten voortdurend centraal staat, in overeenstemming met het doel van het onderzoek (Patton, 2002).

Het coderen vindt plaats in verschillende rondes. In de eerste ronde heeft als doel de data te verkennen en structureren. Omdat de belevingswereld van de respondenten in dit onderzoek centraal staat, wordt er open gecodeerd in de eerste ronde. Dit betekent dat er aan relevante quotes uit de interviews codes gekoppeld worden, die dicht bij de data zijn. Deze codes kunnen letterlijk de quote van de respondenten zijn (“in vivo codes”) of theoretische

concepten die ook in het theoretisch kader besproken zijn.¹¹ Voorbeelden van deze codes uit de eerste ronde zijn “verhouden tot levensbeschouwelijke traditie” of “dat alles er mag zijn ja”. Beide codes drukken een bepaald gevoel uit dat meerde respondenten hadden. De eerste code is daar al een soort abstractie van, de tweede code is een in vivo code, die dichter op de data zit. Naast deze focus op inductieve codes, wordt er ook een aantal deductieve codes vanuit de literatuur toegevoegd.¹¹ Na de eerste ronde worden de codes kritisch bekeken en samengevoegd waar nodig. Zo is bijvoorbeeld de code “dat alles er mag zijn ja” samengevoegd met een aantal andere in vivo codes die over hetzelfde gingen tot de code “openheid” en later weer met de code “ruimte in het humanisme”. Dit omdat bij het schrijven van de definities bleek dat de codes over dezelfde humanistische waarde gaan. De “in vivo codes” en de beschrijvende codes uit de eerste ronde worden samengevoegd tot meer abstracte categorieën. Vervolgens worden de codes onderverdeeld in relevante codegroepen, zoals de codegroep “praktijk” of “humanistische symbolen”. Deze indeling in codegroepen zorgt voor een verdere structurering van de data. In de tweede ronde staat niet meer het inventariseren van de data, maar de verdieping centraal. Dit betekent dat de quotes kleiner worden gemaakt en de coderingen meer specifiek en gericht zijn. De derde ronde heeft als doel de interviews met elkaar te vergelijken om patronen inzichtelijk te maken en onderlinge verbanden te leggen.¹²

3.5 Betrouwbaarheid en validiteit

De twee voornaamste manieren om de kwaliteit van een onderzoek te meten zijn betrouwbaarheid en validiteit. Over deze twee indicatoren in kwalitatief onderzoek is veel meer gezegd dan hier op ingegaan kan worden. In het kort is te stellen dat validiteit gaat over het onderzoeksdesign en het voorkomen van fouten ingebed in het onderzoeksdesign die de resultaten beïnvloeden (Boeije, 2005). Betrouwbaarheid in kwalitatief onderzoek gaat over de interpretatie van de resultaten en het voorkomen van toevallige fouten die de onderzoeksresultaten beïnvloeden.

De validiteit is in dit onderzoek bevorderd door de *interviewguide* op te stellen aan de hand van de literatuur en door deze te richten op de populatie, die duidelijk is afgebakend tot humanistisch geestelijk verzorgers, werkzaam in de langdurige zorg. De resultaten zijn niet te

¹¹ Saldaña stelt het volgende over een *in vivo code*: “In vivo coding draws from the participant’s own language for codes” (2013, p. 84). In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van “in vivo codes” om dichtbij de belevingswereld van de respondenten te blijven.

¹¹ Zie tabel 1 in bijlage 8.4 voor de deductieve codes uit de literatuur.

¹² Zie bijlage 8.5 voor de definitieve indeling van de codegroepen en de definities van de codes

generaliseren, maar er is met deze afbakening wel wat te zeggen over het werken met rituelen door humanistisch geestelijk verzorgers in deze sector (zie ook de discussie voor een uitgebreide reflectie hierop). De *interviewguide* speelt ook een rol in het bevorderen van de betrouwbaarheid van het onderzoek. Hierdoor was in ieder geval de richting van alle interviews hetzelfde en kregen de respondenten ongeveer dezelfde vragen, hoewel de volgorde wel anders was. Tot slot draagt de analyse aan de hand van een van tevoren vastgesteld plan van aanpak de betrouwbaarheid. Hierdoor is het onderzoek namelijk herhaalbaar en systematisch.

4. Resultaten

Deze resultatensectie is gebaseerd op de 10 kwalitatieve interviews met humanistisch geestelijk verzorgers, werkend in de langdurige zorg. Uit de interviews kwam een aantal verschillende thema's naar voren. In deze resultatensectie zullen deze achtereenvolgend besproken worden. Ten eerste zal aandacht besteed worden aan verbondenheid van visie en praktijk van rituelen van de respondenten, aan de hand van de twee meest gegeven praktijkvoorbeelden en het vieren in rituelen. Vervolgens zal de visie verdiept worden, aan de hand van de belangrijkste waarden die in de interviews naar voren komen, aangevuld met praktijkvoorbeelden. Daarna zal aandacht besteed worden aan het vieren in rituelen. In het laatste deel van dit hoofdstuk wordt stilgestaan bij humanistische inspiratiebronnen als een verdieping van de praktijk.

4.1 De verbondenheid van visie en praktijk aan de hand van twee voorbeelden

In de hoofdvraag wordt een onderscheid gemaakt tussen visie, het nadenken over rituelen, en praktijk, de uitvoering van rituelen. Uit de data blijkt dat deze twee kanten van het werken met rituelen voortdurend in elkaar overlopen. De praktijkvoorbeelden die respondenten geven, ondersteunen hun visie en door de praktijk van het werken met rituelen, wordt hun visie ook weer beïnvloed. Deze verbondenheid tussen praktijk en visie is het beste te illustreren aan de hand van de twee meest gegeven praktijkvoorbeelden van rituelen, namelijk rituelen rondom afscheid en overlijden en rituelen rondom 4 mei en Bevrijdingsdag.

4.1.1 Rituelen rondom afscheid en overlijden

In de langdurige zorg is afscheid en overlijden een groot thema, beschrijven de respondenten. Rituelen rondom afscheid zijn bijvoorbeeld uitgeleides, een op een rituelen om het leven los te laten, ziekenzegeningen. De verbondenheid tussen visie en praktijk zal echter geïllustreerd worden aan de hand van het meest genoemde voorbeeld van een ritueel rondom het levenseinde, namelijk een jaarlijkse herdenking voor overleden intramuraal verblijvende cliënten (bewoners). Alle respondenten uit dit onderzoek organiseerden een of meerdere van dit soort herdenkingen per jaar.

De beschrijvingen van de jaarlijkse herdenking komen heel erg overeen in alle interviews. In alle gevallen bestaat de praktijk van deze herdenking uit het noemen van de namen, soms met een kort verhaal over de overledene erbij, het aansteken van kaarsen en het plaatsen van een roos in een vaas. Het belangrijkste symbool in dit ritueel is het licht. Een respondent beschrijft:

“vanuit het idee dat het toch fijn is voor mensen om samen te zijn en handelingen te verrichten en iets te hebben, iets nabij, wat iets symboliseert. Dus zo’n lichtje wat dan zo’n mevrouw symboliseert, het levenslicht, en dan zeg ik van ja, want jullie waren een cirkel van licht om die mevrouw heen, dus dat zijn die kleine kaarsjes.”

Respondent 1

Met deze handelingen, de praktijk, wordt uitgedragen dat het belangrijk is mensen te herinneren en stil te staan bij het verlies. Het belang wat daaraan gehecht wordt, valt onder visie. Er wordt een kaars aangestoken die het levenslicht van een overleden bewoner symboliseert met een kring van kleinere kaarsjes eromheen die de gemeenschap van het huis symboliseert. De visie die hieruit naar voren komt is dat gemeenschap belangrijk is. Daarnaast wordt er een moment gecreëerd om stil te staan bij het verlies van een lid van die gemeenschap. De handelingen die vallen onder praktijk, zijn dus een manier om de visie te belichamen en te uiten. Visie en praktijk vullen elkaar dus aan.

4.1.2 Rituelen rondom 4 mei

Het tweede meest genoemde ritueel is 4 mei. Dit ritueel is in alle beschrijvingen nog toegespitst op de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Een aantal respondenten beschrijft dat hun doelgroep daar in het bijzonder behoefte aan heeft, omdat zij zelf de oorlog nog hebben meegemaakt. In de beschrijvingen van de visie rondom de rituelen van 4 mei en Bevrijdingsdag staat de traditie meer centraal dan in de rituelen rondom afscheid. Traditie betekent in dit geval een verbinding met een “doorgaande stroom”, zoals een respondent het omschreef en met alle andere mensen die op hetzelfde moment, hetzelfde doen, zoals een krans leggen, beschrijft een andere respondent:

“zij hebben dus die behoefte vanuit herkenbaarheid, die traditie, de behoefte dat zij iets doen wat de rest van Nederland ook doet, dan is er weinig nieuwe creativiteit, maar het is wel een ritueel neerzetten die op hun aansluit”

Respondent 10

Uit de visie dat traditie belangrijk is, komt dus een praktijk van herkenbare handelingen die de “rest van Nederland ook doen” voort. Deze herkenbare en traditionele handelingen bieden de gelegenheid voor de deelnemers om zich op hun gevoelens te richten en bieden steun. Wat betreft de visie van de respondenten op dit ritueel is het dus belangrijk om stil te staan bij wat er gebeurd is en hoe erg dat was. Dit gebeurt, en hier komt opnieuw de praktijk in beeld, door herkenbare, herhalende handelingen uit te voeren. Er wordt een minuut stilte gehouden, er

wordt herkenbare muziek gespeeld, zoals het Taptoe-signaal, er worden kransen gelegd. Deze herkenbare handelingen geven houvast en bieden de ruimte om stil te staan bij de herdenking. De praktijk is in dit voorbeeld dus opnieuw een uiting van de visie. De visie is dat traditie belangrijk is en dat er stilgestaan moet worden bij de oorlog. In dit stilstaan brengen herkenbare handelingen steun. De praktijk van dit ritueel is er dus een van herkenbare handelingen. Visie en praktijk ondersteunen elkaar dus opnieuw, blijkt uit dit praktijkvoorbeeld.

4.2 Een verdieping van visie en praktijk

Hierboven is de verbondenheid tussen visie en praktijk beschreven aan de hand van de twee meest gegeven praktijkvoorbeelden van rituelen in de langdurige zorg. In dit hoofdstuk wordt meer gedetailleerd ingegaan op de visie en praktijk van de respondenten. De visie zal als eerste beschreven worden en geïllustreerd worden aan de hand van praktijkvoorbeelden, om zo voortdurend de koppeling tussen beide onderdelen te maken. Om de visie diepgaander te bestuderen, wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de waarden die respondenten belangrijk vinden in hun rituelen, als bouwblokken van hun visie. Er wordt ten eerste ingegaan op de visies op de plek van rituelen in het humanisme. Vervolgens wordt er achtereenvolgend aandacht besteed aan de waarden afstemming en maatwerk, openheid en gelijkwaardigheid, bekrachtiging en tot slot erkenning en verbinding.

4.2.1 De plek van rituelen in humanisme

In deze paragraaf zal ten eerste aandacht besteed worden aan de visie op de plek van rituelen in het humanisme van de respondenten en de praktijk die daaruit voortkomt.

De meer algemeen geformuleerde visies op rituelen verschilden op sommige punten van elkaar. Een aantal van de respondenten vond rituelen heel belangrijk en was erop gefocust, anderen voelden zich meer zoekend rondom rituelen of vonden deze niet bij het humanisme passen. Zo stelt een respondent die rituelen vooral als houvast ziet:

“Uiteindelijk denk ik, wil je leren lopen, dan moet je je houvast ook los durven laten. En dan ga je wiebelen, maar je leert wel op je eigen benen staan.”

Respondent 3

Deze respondent had dus de visie dat rituelen vooral houvast bieden en werkte daarom met zijn cliënten om rituelen los te laten. Hier volgde dus ook een andere praktijk uit. Deze

respondent maakte weinig gebruik van rituelen en bewoog juist weg van rituele zorg. Andere respondenten stonden daar heel anders in. Een andere respondent stelde:

“Ik zou graag willen dat rituelen iets meer op de kaart stonden bij bijvoorbeeld het humanistisch verbond, maar dat gebeurt nu heb ik begrepen. Ja, dat is, weet je, alles waartoe de mens tot in staat is, valt onder het humanisme, dus rituelen ook. En, dus waar wij betekenis maken of zingeving in zoeken, dat zit in rituelen, we zijn rituele dieren dus humanisme en rituelen zijn gewoon een pot nat. Dus voor mij is dat gewoon ja, past bij elkaar”

Respondent 10

Deze respondent heeft dus een tegengestelde visie op de plek van rituelen in humanisme. Zij vindt juist dat rituelen op een natuurlijke manier bij het leven horen. Hieruit volgde een praktijk waarin zij veel actiever zoekt naar manieren om rituelen te implementeren. Daarnaast ziet zij rituelen in het humanisme als iets vanzelfsprekends en ervaart dus geen spanning op dat vlak. Dit gold ook niet voor alle respondenten. De meeste respondenten ervaren wel een gevoel van spanning tussen humanisme en rituelen. Op deze spanning wordt later dieper ingegaan.

Er is dus diversiteit zichtbaar in de visies op rituelen van de geïnterviewde humanistisch geestelijk verzorgers. De diversiteit is breder dan de twee uitersten die hier geschetst worden. Uit de interviewdata bleek echter wel dat de visie dat rituelen wel bij humanisme passen door de meeste respondenten gedeeld werd. De respondent die rituelen vooral als houvast zag en ze daarom niet vond passen bij het humanisme, was dus een uitzondering. Uit dit verschil in visie, ontstaat een andere praktijk. De praktijk van de meeste respondenten was zoekend, omdat zij wel enige spanning tussen rituelen en humanisme ervaarden. In latere hoofdstukken wordt ingegaan op wat deze zoekende praktijk betekent. De visie op rituelen en de praktijk van rituelen vullen elkaar dus voortdurend aan. Rituelen hebben als functie of doel om te verbinden, om gevoelens te kunnen doorvoelen of kanaliseren, om af te sluiten of om een overgang te markeren, beschrijven respondenten, en dat gebeurt door het uitvoeren van symbolische handelingen. De respondenten die rituelen wel belangrijk vinden, zoeken actief naar een manier om deze te implementeren in hun werk. Voor de geestelijk verzorgers voor wie dat minder het geval is, is deze zoektocht minder belangrijk. Hoe de geestelijk verzorgers nadenken over rituelen, maakt dus hoe zij hun rituelen vormgeven en hun vormgeving beïnvloedt ook weer hun ideeën daarover. In de volgende hoofdstukken wordt verder ingegaan op de waarden die in de visies naar voren kwamen en de praktijk die daaruit volgt.

4.2.2 Afstemming

Uit de interviews blijkt dat het een belangrijke waarde van veel respondenten is om in het uitvoeren van rituelen af te stemmen en aan te sluiten bij de behoeftes van de deelnemers. Deze waarde wordt door meerdere respondenten ook als humanistisch geïdentificeerd, omdat er een verlangen uit spreekt om vooral de belevingswereld van de ander centraal te stellen. Een spanningsveld wat uit deze waarde voortkomt, is dat de behoeftes van de doelgroep waar veel respondenten mee werken, religieus getint zijn. Door hun verlangen op deze behoeftes af te stemmen, moeten respondenten zich voortdurend verhouden tot religieuze tradities. Zo stelt een respondent over dit verhouding tot religieuze tradities en haar humanisme:

“ik ga daar ook wat verder in dan humanisten vinden wat mag misschien, of wat toegestaan is, maar ik vind wel dat je daarin, ik ben heel inclusief qua humanisme, dus zeker niet de exclusieve variant en ik vind wel dat je, het faciliteren en het dienstbaar zijn aan de cliënten staat voorop”

Respondent 9

Deze respondent maakt dus keuzes in de afbakening van haar humanisme in haar rituelen op basis van haar waarde dienstbaarheid. Dit betekent dat ze een inclusief humanisme hanteert, waarin ze wat betreft religieuze handelingen misschien wel “verder dan mag”, gaat. Andere respondenten beschrijven op een vergelijkbare manier hoe hun cliënten of bewoners behoefte hebben aan Bijbelverhalen, bidden of het zingen van christelijke liederen bijvoorbeeld. De waarde dienstbaarheid betekent dus in de praktijk een inclusieve vorm van humanisme in rituelen, waarin ook gebeden of voorgegaan wordt. Een respondent beschrijft:

“Ja, ja. Ook de zondagsvieringen, ik ga ook voor als humanist, als we het toch over rituelen hebben. Ja, dat is gewoon, ik ben hier ook voor m'n gevoel veel religieuzer, spiritueler geworden, dus daar hebben mensen hier me ook wel op de een of andere manier bij geholpen. Dus ik ben zelf ook die kant van het bestaan ja, me daar veel meer voor gaan openen, of dat is belangrijker voor me geworden.”

Respondent 5

Toch was ook hier een diversiteit in zichtbaar. Zo stelt een andere respondent dat ze juist niet wil bidden met mensen:

“ik ben wel echt een humanist en niet een katholiek of een christen, dus ik heb daar wel echt mijn grenzen in bepaald, dat ik bijvoorbeeld ook niet ga bidden met mensen. En wel bijvoorbeeld met de kerstviering een verhaal lezen uit de bijbel, maar dat was wel echt het maximale wat ik eigenlijk wilde doen, omdat ik het echt belangrijk vind dat ik mezelf ben en dat ik erachter sta wat ik doe en niet dat ik toch een beetje een

toneelstuk ga opvoeren, zo voelt het voor mij toch een beetje als ik eigenlijk iets ga doen waar ik toch niet achter sta.”

Respondent 2

Uit deze andere visie en andere afbakening van humanisme, komt dus ook een andere praktijk voort, waarin zij anderen het liefst Bijbelverhalen laat voorlezen en absoluut niet voorgaat. De respondenten verschillen dus in hoe ver ze meegaan met de behoeftes van hun deelnemers vanuit hun waarde van afstemming en traditioneel religieuze handelingen uitvoeren. De praktijk die hieruit voortkomt is daar afhankelijk van en dus verschillend. Het meest duidelijke praktijkvoorbeeld hiervan is het bidden of voorgaan. Voor sommigen is bidden wel mogelijk binnen hun humanisme, voor anderen is dat niet het geval.

Het afstemmen op de doelgroep zorgt dus voor een zoekende praktijk, waarin humanistisch geestelijk verzorgers zich steeds opnieuw moeten verhouden tot traditionele religieuze tradities en handelingen. Een probleem in dit zoeken, beschrijven sommige respondenten, is dat ze het alleen doen. Er is behoefte aan meer overleg tussen humanistisch geestelijk verzorgers onderling en de mogelijkheid om inspiratie op te doen. Een respondent verwoordt dit als “staan op de schouders van degene voor je” en een andere respondent beschrijft:

“ik zie dat wel echt als het humanisme, dat je gewoon een enorme databank van humanisten achter je hebt staan. En ik denk dat het fijn zou zijn als daar meer rituelen in zouden zitten, zodat je een beetje geïnspireerd kan worden en daar weer je eigen ding van kan maken, ehm, dus meer rituelen op een humanistische insteek zou ik denk ik heel waardevol vinden, omdat je dan, nou dat weer zo kan inzetten. Maar ik denk niet dat er echt een draaiboek, ik denk gewoon niet echt dat dat bij het humanisme past, dat er echt kant en klare rituelen liggen, want ik denk dat je er gewoon geïnspireerd van kan worden en je eigen ding ervan kan maken, dat zou ik graag willen zien”

Respondent 2

Het afstemmen en het zoeken op het gebied van rituelen wordt als een uitdaging gezien en er is behoefte aan overleg daarover. Een aantal respondenten beschrijft ook dat hier al meer sprake van is. Er wordt meer onderling uitgewisseld over rituelen, rituelen worden meer besproken en men doet inspiratie op bij elkaar, zowel binnen het humanisme als bij andere levensbeschouwingen. Dit zal niet leiden tot een afgebakende humanistische rituele traditie, dat past inhoudelijk niet bij het humanisme, maar geeft wel steun en inspiratie in de zoekende praktijk.

De diversiteit in de omgang met religieuze symboliek onder humanistisch geestelijk verzorgers, die ook in de tweede verklaring voor de complexe verhouding ten opzichte van rituelen terugkwam, is dus ook zichtbaar in het veld. Humanistisch geestelijk verzorgers moeten steeds een weg vinden in een toch vaak christelijk of religieus gekleurd veld. Juist omdat herkenbaarheid en herhaling bij rituelen heel belangrijk zijn, is dit een blijvend spanningsveld. Sommige van de respondenten houden zich helemaal weg van religie of God. De meeste respondenten staan daar echter toch anders in en raken God en religie of religieuze symbolen wel aan. De waarden afstemming en dienstbaarheid worden vaak genoemd als humanistische waarden waarvan uit respondenten beslissen om toch te bidden of voor te gaan. Dit betekent in de praktijk dat een aantal van de respondenten wel bidt met hun cliënten of tijdens een ritueel voorleest uit de bijbel omdat dat bij hun behoeften aansluit. Anderen doen dat juist helemaal niet, omdat zij hun humanisme anders afbakenen. Hier is dus opnieuw diversiteit in zichtbaar. Daarnaast is hier de verbondenheid tussen visie en praktijk opnieuw terug te zien.

4.2.3 Openheid en gelijkwaardigheid

In deze paragraaf worden twee waarden besproken die veel terugkwamen in de beschreven visies van de respondenten, namelijk openheid en gelijkwaardigheid. Deze waarden worden samen besproken omdat ze een vergelijkbare invloed op de praktijk hebben en voor dezelfde spanningsvelden zorgen. Openheid betekent ruimte voor spontaniteit, door een respondent verwoord als “dat alles er mag zijn” (respondent 1), maar daarnaast ook inclusie en “maatwerk” (respondent 4), rituelen aangepast op de wensen van de deelnemers. Gelijkwaardigheid betekent het streven om in hun rituelen op gelijkwaardige voet met hun deelnemers te willen staan. Een respondent beschrijft:

“dat is sowieso wel een heel belangrijk uitgangspunt denk ik, dat je diegene ook ehm... dat betreft, dat eigenlijk alles samen wordt vormgegeven, dat doe ik in elk geval wel altijd zo”

Respondent 4

Deze openheid en gelijkwaardigheid beïnvloeden ook het hierboven beschreven spanningsveld tussen het humanisme van de geestelijk verzorger en de traditioneel religieus getinte behoeftes van de deelnemers. Door gelijkwaardigheid centraal te zetten, is maatwerk en afstemmen belangrijk en dat botst met het herhalende karakter van rituelen. Bovendien komen hierdoor ook de traditioneel religieus getinte behoeftes van de deelnemers vaak terug

in rituelen. Gelijkwaardigheid is dus een ingewikkelde, maar volgens veel respondenten belangrijke en humanistische waarde. Openheid helpt hierin te navigeren. Door ernaar te streven alles er te laten zijn, is het makkelijker om op gelijkwaardige voet met de deelnemers te staan. Een respondent beschrijft hoe dit er in de praktijk uitziet bij haar bezinningsbijeenkomst:

“Ja, of nou ja, tenminste, als ik spreek over mijn bezinningsbijeenkomst, dan is dat wel zo. En iedereen mag komen, ook al ben je zo gek als een deur zeg maar. Mensen zitten soms maar vijf minuten omdat ze het niet langer volhouden, maar ze mogen allemaal wel komen, ja.”

Respondent 4

De waarde openheid die zij hier beschrijft, heeft dus als praktijk dat deelnemers zich niet altijd aan de structuur houden, maar alsnog welkom zijn. Dit maakt de praktijk van haar ritueel dus flexibeler en minder gestructureerd dan traditioneel misschien gebruikelijk is.

Deze veranderlijke praktijk kan echter ook voor spanning zorgen. Het is namelijk ook belangrijk voor het laten slagen van het ritueel dat de deelnemers enigszins weten waar ze aan toe zijn, beschrijven meerdere respondenten. Een ritueel werkt goed op herhaling en het weten waar men aan toe is in een ritueel biedt een veilige structuur en houvast. Het ritueel wordt daarmee een ruimte waarmee met gevoelens omgegaan kan worden of een overgang gemarkeerd kan worden. Herhaling versterkt op een bepaalde manier die houvast, maar zorgt ook voor dogmatiek, een gesloten structuur die botst met de “humanistische” waarde openheid. Er heerst dus een spanningsveld tussen openheid en dogmatiek. Een respondent beschrijft het hierboven geschetste probleem als volgt en draagt hier een humanistische oplossing voor aan:

“dan zouden we dus niet elk jaar dezelfde handeling moeten doen, dan zouden we elk jaar bijvoorbeeld die reflectie moeten hebben, werkt het nog, hoe kunnen we het toepassen, want dat is echt toespitsen he, wat is er dit jaar nodig voor deze groep mensen (...) Als je het dus vanuit humanistische grondslag doet, dan zou dat dus gebaseerd zijn op reflectie, misschien dus dat de traditie zou inhouden dat ieder jaar er anders uitziet. (...) Dat is volgens mij waar het misgaat, dat is dat vasthouden aan tradities, op een gegeven moment vasthouden wordt aan vorm. En dat is humanisme niet.”

Respondent 10

Het spanningsveld tussen dogmatiek en openheid ligt dus vooral op het niveau van de uitvoering en is geen inhoudelijk spanningsveld tussen humanisme en rituelen, stelt deze

respondent. Als de praktijk van het ritueel vormgegeven wordt op basis van reflectie en overleg, is dat een manier om met het spanningsveld om te gaan, stelt zij als “humanistische” oplossing voor.

De waarden openheid en verbinding betekenen dus opnieuw een zoekende praktijk en dat er geen rechtlijnige humanistische rituele traditie af te bakenen is. Misschien past dit juist heel goed bij humanisme. Een respondent stelt:

“het is toch wat meer zoeken denk ik als humanist, je hebt toch minder een handleiding van dit zijn de rituelen bij deze situatie, wat je denk ik wel bij andere denominaties sterker ziet.”

Respondent 2

Het zoeken in de praktijk van rituelen wordt zowel als kracht als uitdaging gezien door de respondenten. Het is een kracht omdat het zoeken, het “met lege handen staan”, ruimte biedt voor de behoeften van de deelnemers, voor maatwerk en voor gelijkwaardigheid. Het is een uitdaging omdat herhaling en structuur het makkelijker maken om rituelen aan te laten slaan en “opgetild” te worden door rituelen.

Dit zoeken naar de vormgeving van de praktijk van rituelen past binnen een bredere ontwikkeling in de maatschappij, die meerdere respondenten aanhalen en die ook terugkomt in de eerste verklaring voor de complexe verhouding van humanistisch geestelijk verzorgers ten opzichte van rituelen. Er is meer behoefte aan nieuwe rituelen. De oude rituelen verliezen hun betekenis, door secularisering en veranderingen in het levensbeschouwelijke landschap. Hierdoor is er eigenlijk een soort rituele leegte ontstaan, die nu langzaam weer gevuld wordt met nieuwe rituelen. Een respondent stelt:

“We hebben een enorm veranderende, versnelde wereld, waarin de regels voor verbinding en ritualiteit ook gewoon opnieuw uitgevonden moeten worden.”

Respondent 10

Het humanisme zou daar volgens sommige respondenten een leidende rol in kunnen spelen. Voor het ontwikkelen van nieuwe rituelen is immers de openheid nodig die de respondenten in humanistische context beschrijven. De waarden openheid en gelijkwaardigheid bieden dus een kans tot het breder ontwikkelen van nieuwe rituelen, maar zorgen niet voor een afgebakende rituele traditie.

4.2.4 Bekrachtiging en erkenning

Een andere functie van rituelen, die ook als een waarde gezien kan worden, is “mensen in hun kracht zetten”, zoals meerdere respondenten dat verwoordden. Deze waarde kwam bij meerdere respondenten terug in hun visie. Rituelen kunnen bekrachtigend werken en meerdere respondenten gaven aan dit belangrijk te vinden. Een respondent beschrijft een praktijkvoorbeeld van een ritueel met affirmaties wat draaide om bekrachtiging:

“En toen had een verpleegkundige (...) haar aangeraden om eens te gaan werken met affirmaties, dus om dat bijvoorbeeld de zinnen op te gaan schrijven waarin eigenlijk haar verlangens tot uiting komen en die dan zo te herhalen zeg maar, en toen had ik het met haar erover dat, toen hebben wij samen eigenlijk nog aan die zinnen gewerkt en hadden we ook bedacht, van dan zou het eigenlijk wel heel mooi zijn als je daar echt een gewoonte van maakt, dus als je dan elke ochtend voordat je opstaat dat doet en elke avond als je naar bed gaat. En toen heeft de muziektherapeute nog die zinnen op muziek gezet. Dus toen kon die vrouw eigenlijk naar huis met een opname van die zinnen die ze zelf had gemaakt op muziek”

Respondent 4

Dit ritueel bekrachtigde deze cliënt in haar wensen en verlangens en maakte haar daar bewust van door affirmaties op te schrijven. De visie die uit deze praktijk voortkomt is dat rituelen en de herhaling van vaste rituelen, een belangrijke rol kunnen spelen in bekrachtiging. Het werken met affirmaties komt niet heel duidelijk voort uit een religieuze traditie. Het is als humanistisch te beschouwen omdat het gaat over de kracht in de mens.

Verwant aan het belang wat gehecht wordt aan bekrachtiging, is de waarde erkenning. Waar bekrachtiging gaat om het iemand weerbaar maken in zijn of haar eigen behoeftes, draait erkenning meer om iemand zichtbaar maken voor zichzelf of de organisatie en ligt bij erkenning ook de nadruk meer op dankbaarheid. Een praktijkvoorbeeld van een ritueel dat draait om erkenning is bijvoorbeeld het benoemen van de beste vrijwilliger:

“Y, een vrijwilliger, die heeft een keer zo’n sjerp gekregen van beste vrijwilliger van het huis of zo iets en ja, daar heeft ze dan foto’s van gemaakt, want dat is ook heel eervol, en een bos bloemen, dus dat zijn ook allemaal vormen van rituelen die waardering uitdrukken”

Respondent 1

Ook in de praktijk van erkenning gaat het over het zichtbaar maken van iemand. In dit voorbeeld gebeurt dat door bloemen en een sjerp. Bij een herdenking bijvoorbeeld gebeurt dat door namen voor te lezen. Tussen erkennen en bekrachtigen zitten accentverschillen. Het zijn twee belangrijke en ook humanistische waarden die terugkomen in verschillende interviews.

Deze waarden worden verschillend in praktijk gebracht, maar in ieder geval draait de praktijk om het zichtbaar maken van de mensen die bekrachtigd worden. Affirmaties of het geven van bloemen zijn twee manieren waarop dat gebeurt.

4.2.5 Verbinding: geritualiseerd contact

De laatste waarde die naar voren kwam in visies op rituelen uit de interviews is “verbinding”. Verbinding werd op verschillende niveaus genoemd, namelijk tussen deelnemers onderling, maar ook verbinding met het grotere, met transcendentie of met een traditie. Het meeste wat er over verbinding gezegd werd is echter het best te vatten onder de noemer van “geritualiseerd contact”. De omschrijvingen van dit geritualiseerde contact kwamen sterk overeen tussen de verschillende respondenten. Geritualiseerd contact betekent de verbinding van mens tot mens centraal stellen en daardoor het contact altijd, en heel bewust, aangaan. Een respondent beschrijft:

“voor mij is ook een belangrijk ritueel, bijvoorbeeld als ik langsga bij nieuwe mensen en ik denk, heeft iemand er behoefte aan, klikt het, waar zit de behoefte, het is niet gelijk duidelijk, dan denk ik altijd, dan laat ik me niet na een keer afschrikken, als iemand zegt, ik wil echt geen geestelijk verzorger meer zien, oké, dan pruttel ik nog even. Maar voor mij is dus ook eigenlijk een ritueel in contact leggen, ik doe dat gewoon drie keer. (...) contact moet groeien”
Respondent 8

Dit geritualiseerde contact voldoet niet aan alle kenmerken van een ritueel, er is bijvoorbeeld geen centraal symbool of een centrale handeling. Dit contact kent echter wel een rituele dimensie, waarin erkenning van de medemens en het scheppen van een aparte ruimte buiten het gewone, dagelijkse contact, terugkomt. Andere respondenten verwoordden dit in waarden als “trouw” en “nabijheid” en noemden dit geritualiseerde contact als een van de belangrijkste en meest onderscheidende kenmerken van hun beroep als humanistisch geestelijk verzorger. De visie die hieruit voortkomt is dat verbinding in de vorm van geritualiseerd contact de belangrijkste taak van een humanistisch geestelijk verzorger is. Respondenten beschrijven hoe ze in de soms hectische of drukke context van de langdurige zorg, als enige de tijd kunnen nemen voor hun cliënten of bewoners:

“Ja, de tijd nemen is denk ik het belangrijkste. Aandacht hebben. Je merkt toch in de zorg dat mensen eigenlijk heel erg druk zijn en dat is ook logisch, want er is gewoon een personeelstekort. Dus er staat onwijs veel druk op de zorg. Maar de meeste mensen hebben gewoon niet de tijd om mensen even in de ogen te kijken en te vragen

hoe het gaat. Hoeft misschien ook niet altijd, van de mensen die je wassen, hoef je misschien ook niet helemaal zo'n intieme relatie op te bouwen omdat je ook zo afhankelijk bent. Maar je merkt gewoon dat mensen het missen, ook dat het even stil kan zijn in een gesprek bijvoorbeeld zonder dat iemand dan alweer in de deuropening staat, klaar om te gaan."

Respondent 2.

Dit contact heeft een rituele dimensie omdat er in het contact een aparte ruimte, buiten het dagelijks leven in de hectische context van de langdurige zorg, geschept wordt, die veel van de functies van een ritueel heeft. Het contact kan een transformatieve werking hebben, de cliënten anders doen omgaan met gevoel of rust bieden. De waarde "verbinding", die valt onder de visie van respondenten op rituelen, kent dus een praktijk van altijd weer de tijd nemen voor bewoners, in gesprekken maar ook in het opbouwen van een relatie. Dit betekent ook een praktijk van niet te snel opgeven en het contact meerdere keren aangaan.

Dit geritualiseerde contact sluit aan bij een bepaalde "rituele houding" die respondenten ontwikkeld hebben en die in het begin voor vaak onnatuurlijk voelde. Deze rituele houding betekent dat je je op een bepaalde geritualiseerde manier gedraagt in een ritueel, bijvoorbeeld door langzaam en duidelijk te praten op een gedragen toon:

"het is natuurlijk anders dan gewoon een gesprekston, ik ga langzamer praten, ik neem er ook echt even, ik neem er de tijd voor. Ik neem er ook gewoon heel simpel de tijd voor en zeker met mensen met dementie, maar sowieso, dat die regels kunnen landen."

Respondent 8

Verder is het ingewikkeld om de rituele houding precies af te bakenen, maar wat in ieder geval wel heel duidelijk uit de data voortkomt is dat de rituele houding anders is dan de "normale" houding. Respondenten deelden dat ze er aan moesten wennen om zich "geritualiseerd" te gedragen en dat uitvoeren van rituelen om een bepaalde sensitiviteit vraagt die past bij het beroep van geestelijk verzorger. Een ritueel is belichaamd en deze rituele houding is daar een uiting van. Juist door deze belichaming is het uitproberen en zoeken naar wat goed voelt voor de respondenten. Ervaring is dus de belangrijkste factor die de respondenten helpt deze rituele houding aan te nemen. Deze belichaming is dus ook voor iedereen anders, maar wat in ieder geval duidelijk wordt is dat het ritueel ook voor de begeleider in het lichaam zit. Het is dus opnieuw zoeken tussen visie en praktijk in deze waarde van verbinding. Respondenten vinden en *voelen* dat dit een belangrijke waarde is,

maar zoeken vaak naar de praktische uitvoering van deze waarde. Het kost tijd en ervaring om hierin te groeien, blijkt uit de interviews.

4.3 Vieren in rituelen

Tot nu toe is er vooral stilgestaan bij rituelen rondom verdrietige dingen, zoals overlijden of de herdenking op 4 mei. Rituelen kunnen echter net zo goed een gelegenheid bieden om stil te staan bij vieren, in plaats van bij verdriet. Toch gaat het hier minder over in de interviews en weet een aantal respondenten minder goed hoe ze zich moeten verhouden tegenover het vieren. Een respondent verwoordt het als volgt:

“over rituelen rondom de dood zie ik echt heel veel mogelijkheden om dat te verbeteren en zo, maar om te vieren weet ik het eigenlijk nog niet zo goed. Je hebt een kerkdienst waar mensen ook komen om dingen te vieren, maar... ja... die zie ik eigenlijk nog niet zo. Ja, ik zie gewoon nu een beetje de mogelijkheden zeg maar voor rituelen wat je zou kunnen inzetten, maar ik zie nog niet helemaal wat er tekortkomt bij dingen die gevierd zouden kunnen worden.”

Respondent 2

In dit citaat komt terug dat de visie over rituelen om te vieren minder goed ontwikkeld is. Dit is een breder gedeeld thema. In het praten over vieren binnen rituelen, ontstond er ook vaak lichte verwarring over wat precies de verschillen zijn tussen rituelen en vieringen. Vieringen kunnen rituelen of geritualiseerde aspecten bevatten, is vaak de conclusie, maar ook dit is niet per se noodzakelijk.

Toch blijkt de praktijk van vieren veel meer uitgekristalliseerd en vooral minder zoekend dan die van rituelen rondom verdrietige dingen. Zo beschrijft een respondent bijvoorbeeld een opening van een nieuw pand met alcoholvrije champagne en taart als een geritualiseerde viering en een ander beschrijft een “pride-viering” waarin een regenboogkaars werd aangestoken. Een ander voorbeeld van een viering die meerdere keren genoemd werd, is een seizoensviering. Hierin komen stilstaan bij wat voorbijgaat en stilstaan bij het doorgaan van het leven samen. Een respondent beschrijft:

“Ik heb ook vier keer per jaar een seizoensviering waarin een cliënt en haar zus en een vriendin en soms ook wel anderen komen zingen, dus welkom aan de lente, welkom aan de herfst, welkom (...) Ja, bewustzijn van het grotere geheel, dus daarin is de natuur ook heel belangrijk, die staat wel centraal”

Respondent 5

Meerdere respondenten beschrijven de seizoensviering als iets humanistisch, vanwege de verbinding met de natuur en als een manier om zich te verhouden tot een kerkelijke kalender, door de natuur te volgen. De verandering van seizoenen biedt een vaste gelegenheid om bij de existentiële thema's van loslaten en doorgaan stil te staan. In de geschetste praktijkvoorbeelden is er geen spanning, zoals die er bij rituelen rondom meer verdrietige of serieuze dingen wel was.

Een verklaring voor de meer uitgekristalliseerde praktijk van vieren is dat er minder op het spel lijkt te staan bij vieren. Vieren is minder spannend en meer gewoon iets leuks. Dit sluit aan bij het eerder weergegeven citaat, er komt niet zoveel tekort bij vieren. Dit zou ook een verklaring kunnen zijn voor het feit dat de meeste praktijkvoorbeelden die respondenten geven van rituelen over verdrietige dingen gaan. Hier heerst de meeste spanning. Daarnaast komt dit volgens de respondenten door de context waarin ze werken. Cliënten uit de langdurige zorg hebben vaak verdrietige dingen meegemaakt of ervaren het leven niet als makkelijk. Daarnaast lijkt de rituele behoefte groter te zijn bij verdrietige dingen en daarom ligt hier dan ook meer de nadruk op. Veel respondenten geven ook aan zich nog te willen ontwikkelen op het gebied van rituelen rondom meer serieuze of verdrietige gelegenheden. In het geval van vieren komt deze behoefte niet naar voren.

4.4 Praktijk: humanistische inspiratiebronnen

Hierboven is al besproken dat een afgebakende rituele traditie niet bij het humanisme past. Het humanisme heeft een zoekend karakter en dit komt ook terug in de omgang met rituelen. Dit zoekende karakter van de praktijk van rituelen wordt beschreven als een kracht en een uitdaging tegelijkertijd. Toch is er wel een aantal overkoepelende humanistische symbolen en inspiratiebronnen aan te wijzen. Deze vallen onder praktijk, omdat ze een uiting zijn van de waarden uit de visie. In dit hoofdstuk worden deze inspiratiebronnen uitgebreider uiteengezet.

Wat betreft humanistische inspiratiebronnen en symbolen, blijkt de natuur een belangrijke rol te spelen in veel rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers, in de vorm van bloemen of de seizoenen. Via de natuur wordt vaak aangesloten bij een bepaald moment in het jaar, bijvoorbeeld met een seizoensviering. De natuur biedt daarnaast ook een "humanistische" manier om aan te sluiten bij een groter geheel, bij de wereld als geheel, maar ook van een stroom van doorgaan, als een soort traditie. Daarnaast is het een herkenbaar symbool en past dus bij de waarden "afstemming" en "verbinding". De respondenten beschrijven dat horizontale transcendentie geen rol speelt in hun rituelen. Via de natuur kan

een vorm van verticale transcendentie aangeraakt worden. Een respondent beschrijft de symbolische lading van brood in haar ritueel:

“ik benoem het inderdaad echt van, we delen hier met elkaar het brood als teken van verbondenheid met elkaar, maar ook als teken van de verbondenheid met het grotere geheel (...) het brood, daar zit het graan van de akker in, daar zit de zon in, het werk van mensen, dus het is zo symbolisch eigenlijk van ja, een verbondenheid die we hebben met elkaar, maar ook met de natuur en alles wat er is”
Respondent 5

Het brood is in haar ritueel ook een uiting van samenzijn en van verbinding met elkaar. De natuur biedt op deze manier de gelegenheid om stil te staan bij een soort algemene verbondenheid. In het bovenstaande citaat komt ook de breedte van humanistische symbolen terug. De respondenten geven de natuur op hun eigen manier vorm in rituelen, vaak dus met bloemen of planten, maar ook bijvoorbeeld met brood.

Ook het licht, vaak in de vorm van kaarsjes, komt in meerdere betekenissen terug, ook omdat meerdere respondenten omschrijven dat dit symbool aansprekend is voor hun populatie. Deze inspiratiebron past dus opnieuw bij de waarde afstemming. De praktijk van het aansteken van kaarsjes ondersteunt dus de visie waarin afstemming belangrijk is. Zo beschrijven respondenten het aansteken kaarsen om iemand te herdenken, of ter bemoediging of om verbinding tussen de deelnemers te symboliseren (“een kring van licht”). Andere belangrijke humanistische symbolen zijn poëzie, ter “vervanging” van gebeden omschrijven meerdere respondenten, en muziek.

De belangrijkste inspiratiebronnen die uit de interviews naar voren komen zijn licht, muziek en de natuur. Deze inspiratiebronnen zijn een uiting van de waarden afstemming, verbinding, erkenning, bekrachtiging, die hierboven ook besproken zijn. Het gebrek aan een afgebakende rituele traditie en de zoekende praktijk zorgt er dus niet voor dat er helemaal geen overkoepelende inspiratiebronnen zijn, blijkt uit dit onderzoek.

5. Discussie

In dit hoofdstuk zullen de onderzoeksresultaten ten eerste in context van de literatuur geplaatst worden. Vervolgens zullen de beperkingen van dit onderzoek geschetst worden. Tot slot worden er aanbevelingen voor vervolgonderzoek gedaan.

5.1 Onderzoek in context van literatuur

In dit onderzoek zijn de huidige visie en praktijk van humanistisch geestelijk verzorgers werkzaam in de langdurige zorg met betrekking tot rituelen onderzocht. Het werken met rituelen is een kerntaak voor humanistisch geestelijk verzorgers en toch hebben zij daar een ingewikkelde verhouding toe, blijkt zowel uit de literatuur als uit de interviewresultaten. Zowel de huidige visie als praktijk hebben een zoekend karakter. De visie op rituelen is gestoeld op een aantal waarden, zoals afstemming, verbinding, openheid. Deze waarden maken een afgebakende, herhalende rituele traditie onmogelijk, omdat de rituelen steeds op een open manier op de doelgroep afgestemd moeten worden. Dit maakt de praktijk divers. Er wordt gebruik gemaakt van een aantal gedeelde symbolen, zoals de natuur of licht, maar verder wordt vooral gekeken naar wat de doelgroep op dat moment nodig heeft. Op deze manier is het zoekende karakter van de visie en praktijk zowel een kracht als een uitdaging. Het is een kracht omdat de doelgroep steeds weer centraal staat. Het zoekende karakter is daarnaast een uitdaging omdat rituelen vaak werken op herhaling en bekende structuren en dat bij het humanisme niet het geval is.

In het theoretisch kader worden de twee uiterste visies op rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers beschreven. In de ene uiterste visie worden rituelen gezien als niet passend bij het humanisme, omdat ze ten koste gaan van de individuele zoektocht naar zingeving en omdat ze traditioneel religieus georiënteerd zijn (Dohmen, 1997). In de andere uiterste visie dragen rituelen juist bij aan de zoektocht naar zingeving en passen ze daarmee heel goed bij het humanisme (Mooren & Tuinman, 2009). Deze twee uiterste visies komen, in minder extreme mate, ook terug in de interviews. De meeste respondenten zien de meerwaarde van rituelen in, ook binnen hun humanisme, en zoeken actief naar een manier om zich tot rituelen te verhouden en deze in hun praktijk te passen. De grootste worsteling hierin is de verhouding tot de voor de deelnemers aansprekende, religieuze symbolen, die niet passen binnen het humanisme. Dit spanningsveld wordt ook in de literatuur beschreven (Kruizinga, 2021; Kuijman, 2001). Uit de literatuur blijkt dat er verschillende manieren zijn om om te gaan met dit spanningsveld. Een van de manieren is om religieuze handelingen te ontdoen van hun religieuze betekenis en op een humanistische manier als “contextgebonden

mensenwerk” in te zetten in rituelen (Lanzig, 2016; Schotveld, 2013). Een alternatieve manier is het ontwerpen van geheel nieuwe rituelen, die niet gebaseerd zijn op traditioneel religieuze handelingen (Nolan, 2011; Quartier, 2010). In de praktijk komen beide manieren terug. De eerste lijkt het meest voor te komen, omdat herkenbare rituele handelingen vaak aansprekend zijn. Er blijkt ondanks de spanning tussen humanisme en traditionele rituele handelingen en tussen openheid en dogmatiek, veel mogelijk. Veel respondenten beschrijven “maatwerk” of “afstemming” als een belangrijke humanistische waarde, waarin ze de behoeftes van de cliënt centraal stellen, ook in rituelen. Vanuit deze waarde is het voor hen makkelijker om religieus getinte symbolen of gebruiken toe te passen die eigenlijk niet bij hun humanisme passen. De praktijk lijkt daarmee meer open dan de theorie. Respondenten met veel werkervaring beschrijven naast de openheid in het toepassen van religieus getinte symbolen en gebruiken, ook veranderingen in hun eigen visie. Ze zijn het belang van rituelen meer gaan inzien en voelen zich meer comfortabel met het uitvoeren. Voor de “rituele houding” die hiervoor nodig is, is ervaring en persoonlijke groei nodig. Vanuit deze ervaring groeit ook meer openheid om creatieve, nieuwe rituelen te ontwerpen.

Daarnaast blijkt uit de interviews dat visies en praktijk altijd meer in ontwikkeling zijn dan uit de literatuur naar voren komt. Misschien is dit een voor de hand liggend resultaat, maar toch interessant om op te schrijven omdat het een duidelijk verschil tussen de literatuur en de interviewresultaten is. De visie en praktijk van rituelen van humanistisch geestelijk verzorgers blijken sterk verbonden met hun persoonlijkheid, komt uit de interviews naar voren. Zoals hierboven beschreven is er ervaring en durf nodig om een rituele houding aan te nemen en om nieuwe rituelen te ontwikkelen. Deze ervaring komt met vallen en opstaan en ontwikkelt zich voortdurend in verbinding met de omgeving van het werkveld en de deelnemers. De visies en praktijken die uit de interview komen zijn daarmee een stuk minder statisch dan ze in de literatuur soms beschreven worden. De praktijk blijkt dus ook wat dit betreft opener en dynamischer dan het beeld dat er in de literatuur geschetst wordt.

Tot slot komt uit de literatuur naar voren dat de visie dat rituelen wel bij humanisme passen, actueler is dan de visie dat rituelen niet bij het humanisme passen (Hetebrij, 2021; Wojtkowiak, 2020). Dit resultaat komt ook duidelijk terug in de data. Respondenten beschrijven een actievere zoektocht naar het inpassen van rituelen en de uitvoering daarvan. Het creatief ontwerpen van nieuwe rituelen of het ritualiseren van nieuwe gelegenheden is daar een belangrijk onderdeel van (Wojtkowiak, 2021). Door de grotere openheid in visie is ook de praktijk meer open geworden, met meer ruimte voor inspiratie bij verschillende levensbeschouwingen. Dit komt volgens de respondenten doordat grenzen in het

levensbeschouwelijke landschap vervagen. Cliënten hebben een meer open houding ten opzichte van hun eigen levensbeschouwing en dat maakt de rituelen ook opener. De interviewdata weerspiegelt hiermee opnieuw de literatuur (Den Toom et al., 2021; Schuhmann & Damen, 2018).

Als de interviewdata over de visie en praktijk van humanistisch geestelijk verzorgers met betrekking tot rituelen in de context van de literatuur geplaatst wordt, vallen er dus twee dingen in het bijzonder op. Ten eerste blijken allebei de in de literatuur beschreven visies terug te komen in de praktijk, maar in een minder extreme mate. Dit sluit aan bij het tweede punt dat opvalt, namelijk dat de praktijk meer veranderlijk en open is dan in de literatuur beschreven wordt. Hoewel ook in de literatuur beschreven dat visie en praktijk elkaar beïnvloeden, blijkt dit nog sterker uit de interviewdata. Visie en praktijk lopen voortdurend in elkaar over. Hier wordt in de volgende paragraaf dieper op ingegaan. In beide kanten van het werken met rituelen, de visie en de praktijk, bestaat dus een grote diversiteit en wordt er gezocht door humanistisch geestelijk verzorgers hoe ze zich moeten verhouden tot rituelen. Dit zoeken is dynamisch en verbonden met persoonlijke voorkeuren en de omgeving van het werkveld. Er is dus wel enigszins een humanistische visie op rituelen af te bakenen, waarin afstemming op de wensen van de deelnemers de belangrijkste waarde is. Dit zorgt ervoor dat er geen rechtlijnig antwoord te geven is op wat een humanistische praktijk van rituelen inhoudt en misschien is dit juist een heel humanistisch antwoord. Door de persoonlijke afstemming op de wensen van de deelnemer(s), is deze praktijk namelijk divers en veranderlijk.

5.2 Beperkingen

In deze paragraaf worden de beperkingen van dit onderzoek besproken. Er wordt ten eerste ingegaan op het onderscheid tussen visie en praktijk. Ten tweede wordt ingegaan op de context die in de hoofdvraag gespecificeerd is, namelijk die van de langdurige zorg. Tot slot wordt ingegaan op de definitie van humanisme in dit onderzoek.

5.2.1 Visie en praktijk

De eerste beperking van dit onderzoek is het onderscheid tussen visie en praktijk, wat tijdens de uitvoering een kunstmatig onderscheid bleek, dat niet veel toevoegde aan het antwoord op de hoofdvraag. Dit onderscheid was gemaakt om zo het hele spectrum van werken met rituelen in kaart te brengen. Tijdens het uitvoeren bleek echter dat het werkveld niet onder te verdelen is in visie en praktijk. Het werkveld bestaat juist uit het voortdurend in elkaar

overlopen van deze twee onderdelen en is dus met recht een spectrum te noemen. Het onderscheid tussen visie en praktijk werd op deze manier een soort kunstmatig het werkveld uit elkaar trekken, terwijl het niet de relevantie en verdieping bracht die van tevoren verwacht was. Tijdens het schrijven van deze scriptie vormde het onderscheid in visie en praktijk dus meer een belemmering dan een verdieping.

5.2.2 Afbakening in werkveld en populatie

De tweede beperking van dit onderzoek ligt bij de diverse context van de langdurige zorg en de diversiteit van de populatie. De context van langdurige zorg is gekozen om het onderzoek af te bakenen en een populatie, die via een *snowball sample* te werven was, aan te trekken. Binnen de gehele langdurige zorg kunnen geestelijk verzorgers een relatief lange relatie aangaan met hun cliënten en daarom zijn de verschillende werkplekken binnen deze brede sector enigszins vergelijkbaar, was de gedachtegang. Daarnaast staat spirituele zorg, met rituelen als onderdeel, meer op de kaart in de langdurige zorg. In de uitvoering van het onderzoek, bleek deze sector echter divers. Er zijn geestelijk verzorgers geïnterviewd die werkzaam waren in de ouderenzorg, de psychiatrie, de revalidatiezorg en de gehandicaptenzorg. Er zijn natuurlijk overeenkomsten tussen de verschillende werkvelden, maar nog veel meer verschillen, bleek in de uitvoering van het onderzoek. Binnen alle werkvelden in de langdurige zorg wordt een relatief lange relatie aangegaan, maar de doelgroepen zijn zo divers dat deze relaties onderling moeilijk met elkaar te vergelijken bleken. De omschrijvingen die geestelijk verzorgers werkend in de ouderenzorg gaven van hun doelgroep die juist heel verbaal gericht is, waren heel anders dan de behoeftes binnen bijvoorbeeld de gehandicaptenzorg, waar verbale communicatie op zichzelf niet altijd mogelijk is. Daarnaast bleek bijvoorbeeld het belang van herkenbaarheid in rituelen in de ouderenzorg voortdurend op de voorgrond te staan, terwijl dit niet ter sprake kwam in de revalidatiezorg of in de gehandicaptenzorg. Toch werd wel duidelijk dat veel existentiële, levensbeschouwelijke thema's in alle verschillende werkvelden terugkwamen. Deze overlap in waar het vak over gaat, maakt de verschillen tussen de werkvelden misschien minder relevant. Het belang van het aansluiten bij de belevingswereld van de deelnemers, werd in alle verschillende sectoren in de langdurige zorg steeds opnieuw genoemd en is daarmee een overkoepelende waarde of visie voor humanistisch geestelijk verzorgers.

Naast diversiteit in het werkveld, vormt ook de diversiteit in de populatie een mogelijke beperking. Om de populatie benaderbaar te houden, zijn er weinig selectiecriteria gehanteerd, alleen het werken binnen de langdurige zorg en het hebben van ervaring met

rituelen en een zending vanuit het Humanistisch Verbond. Hierdoor ontstond er een brede populatie, met veel verschillen in leeftijd en ervaring. Deze verschillen zijn niet meegenomen in dit onderzoek en zouden verder onderzocht kunnen worden. Met een meer geselecteerde populatie zou het resultaat van dit onderzoek meer verdiepend geweest zijn dan nu het geval is. Tegelijkertijd weerspiegelt dit brede resultaat wel de realiteit van deze sector.

Een laatste beperking op het gebied van de populatie komt voort uit de *snowball sample* uit het netwerk van de onderzoeker. Door deze *snowball sample* zijn bijna alle respondenten afkomstig uit de randstad en hun cliënten grotendeels ook. Dit kan potentieel zorgen voor een vertekend beeld wat betreft levensbeschouwelijk landschap en daarmee ook rituelen. Deze potentiële vertekening is niet verder onderzocht in dit onderzoek en zou een van de richtingen voor vervolgonderzoek kunnen zijn.

De brede afbakening van zowel de sector als de populatie, zorgen dus voor een breed resultaat. Dit hoeft geen beperking te zijn, omdat een breed resultaat de brede context en de diversiteit in het vak representeert. Aan de andere kant is het ook interessant om dit brede resultaat verder te verdiepen (zie hiervoor paragraaf 5.3).

5.2.3 Humanisme

De derde beperking van dit onderzoek ligt in de definitie van humanisme. De populatie, bestaande uit humanistisch geestelijk verzorgers, is heel duidelijk afgebakend. Alle respondenten hadden een zending vanuit het humanistisch verbond en identificeerden zich als humanistisch geestelijk verzorgers. De onduidelijkheid zit bij de definitie van “humanisme”. Er is niet voor een afgebakende definitie van humanisme gekozen, omdat die simpelweg niet bestaat. Dit maakt het ingewikkeld om dingen “humanistisch” te noemen omdat er geen referentiekader is. Ook met een afgebakende definitie van humanisme is er een beperkt referentiekader, want deze definitie is dan maar een van de vele opties. Toch gaat dit onderzoek deels ook over humanistische visies, humanistische waarden, humanistische symbolen en het al dan niet bestaan van humanistische rituelen. In dit onderzoek zijn dingen als humanistisch geclassificeerd als de respondenten ze zo ervaarden en als meerdere mensen ze noemden. Op deze manier is het referentiekader van de respondenten aangehouden. Een afgebakende definitie van humanisme had nieuwe beperkingen opgeleverd, maar was misschien de diepgang van het onderzoek wel ten goede gekomen.

5.3 Vervolgonderzoek

Uit de beperkingen komt een aantal richtingen voor vervolgonderzoek voort. Een eerste aanbeveling is om in vervolgonderzoek het onderscheid tussen visie en praktijk niet meer te maken, maar de onderzoeksvraag bijvoorbeeld te formuleren als “het werken met rituelen”, of een andere formulering die de breedte van het veld wel goed verwoordt.

Een tweede aanbeveling heeft te maken met de sector. Nu was de sector de langdurige zorg, die diende als afbakening maar nog erg breed leek. Het is aan de ene kant interessant om te verdiepen op verschillende werkvelden, zowel binnen de langdurige zorg als erbuiten. Uit dit onderzoek bleken er duidelijke verschillen in het werken met rituelen tussen de verschillende werkvelden. Het is interessant en relevant voor de verdere ontwikkeling van het werken met rituelen, om deze verschillende contexten uit te diepen, ook buiten de langdurige zorg. Aan de andere kant is verbreding ook interessant. Bij het schrijven van het theoretisch kader bleek er nog weinig informatie specifiek vanuit humanistisch geestelijke verzorgers over het werken met rituelen. Een groot verbredend onderzoek, bijvoorbeeld door middel van vragenlijsten waarin naar voorbeelden gevraagd wordt, zou bij kunnen dragen aan meer kennis hierover. Dit zou geestelijk verzorgers in het veld ook kunnen ondersteunen, iets waar meerdere respondenten aangaven behoeften aan te hebben. Bovendien kan dan ook onderzocht worden of er verschillen zijn in regio's wat betreft het levensbeschouwelijke landschap of de behoeftes in rituelen.

Een laatste aanbeveling voor vervolgonderzoek gaat over de methode van dit onderzoek. In dit onderzoek is gekozen voor kwalitatieve interviews. Hierboven zijn al kort de mogelijkheden van vragenlijstonderzoek besproken, een meer kwantitatieve benadering. Het zou echter ook interessant zijn om in de kwalitatieve hoek te blijven en een onderzoek op te zetten met (participerende) observatie. Dit kan opnieuw kennis over de praktijk van werken met rituelen opleveren, kennis die er nu nog weinig is. Door deze praktijkvoorbeelden te onderzoeken, kunnen humanistisch geestelijk verzorgers ondersteund worden in hun zoektocht naar de vormgeving van rituelen. Deze behoefte aan ondersteuning en praktijkvoorbeelden wordt door meerdere respondenten genoemd.

Zoals in de inleiding ook al beschreven, had dit onderzoek als doel om de kennis over een kerntaak van humanistisch geestelijk verzorgers te vergroten en zo bij te dragen aan professionele identiteitsontwikkeling. Al deze aanbevelingen hebben ditzelfde doel, door het onderzoek te verdiepen en juist te verbreden, door andere methoden toe te passen. Uit zowel de literatuurstudie als de interviews bleek dat hier nog weinig kennis van is en bovendien

bleek vooral uit de interviews dat de behoefte aan uitwisseling groot is. Deze aanbevelingen zouden hier aan kunnen bijdragen.

6. Conclusie

Deze scriptie gaat over een kerntaak van humanistisch geestelijk verzorgers, namelijk het werken met rituelen. Het humanisme heeft echter geen sterk ontwikkelde rituele traditie waar humanistisch geestelijk verzorgers op terug kunnen vallen, zoals geestelijk verzorgers werkend vanuit een religieuze denominatie wel hebben. Dit kan deze kerntaak complex maken. Deze scriptie had daarom als doel deze complexe verhouding meer inzichtelijk te maken aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Hoe ziet de huidige visie op en praktijk van rituelen eruit van humanistisch geestelijk verzorgers werkzaam in de langdurige zorg?

Deze scriptie richt zich op humanistisch geestelijk verzorgers werkend in de langdurige zorg, om het diverse werkveld van geestelijk verzorgers af te bakenen en omdat spirituele zorg en rituelen meer op de agenda staan in de langdurige zorg. Er wordt onderscheid gemaakt tussen visie, het nadenken over rituelen, en praktijk, de uitvoering van rituelen, om zo het brede spectrum van werken met rituelen in kaart te brengen. Het antwoord op de onderzoeksvraag is gebaseerd op tien semi-gestructureerde interviews met humanistisch geestelijk verzorgers die op dit moment werkzaam zijn in de langdurige zorg. In deze conclusie zal als eerste kort in het algemeen ingegaan worden op de diversiteit in visie en praktijk en vervolgens op een aantal humanistische waarden die in de visies van de respondenten naar voren komen, die aangevuld worden met praktijkvoorbeelden.

Ten eerste was er diversiteit zichtbaar in de algemene visie op rituelen binnen het humanisme en binnen humanistisch geestelijk verzorgers, al was deze klein. Op een respondent na vonden alle geïnterviewde geestelijk verzorgers rituelen belangrijk en maakten er gebruik van in hun werk. De ene respondent voor wie dat niet het geval was, vond dat rituelen teveel houvast boden en wilde zijn cliënten juist leren zonder houvast in het leven te staan. Daarnaast ervoeren veel respondenten wel enige spanning tussen humanisme en rituelen, zowel in hoe ze zich vanuit hun humanisme tot rituelen konden verhouden als in de praktische uitvoering van rituelen. Uit deze algemene visies, volgden verschillende praktijken. De respondenten die wel vonden dat rituelen hebben binnen humanisme, voerden deze uit, op een meer of minder zoekende manier. De respondent die dat niet vond, maakte er bijna geen gebruik van.

Er is een aantal belangrijke waarden voortgekomen uit de beschreven visies in de interviews. Deze waarden zijn afstemming, openheid, gelijkwaardigheid, bekrachtiging,

erkenning en verbinding. Deze waarden zorgen voor een diverse praktijk van rituelen, met als belangrijkste symbolen de natuur, licht, muziek, poëzie. Daarnaast is het belangrijk in deze praktijk, zo stellen alle respondenten, om de deelnemers erbij te betrekken. Omdat de belangrijke humanistische waarden zorgen voor een diverse praktijk, zijn respondenten zoekend met betrekking tot rituelen. In dit zoeken komen twee voorname spanningsvelden naar voren. Het eerste spanningsveld bevindt zich tussen de humanistische waarden van de respondenten en de vaak nog religieus getinte behoeftes van hun deelnemers. Door de wens voortdurend af te stemmen, open te zijn en verbinding te zoeken, passen humanistisch geestelijk verzorgers hun rituelen aan op de doelgroep. Ze bakenen verschillend af voor zichzelf hoe ver ze vanuit hun eigen humanisme mee kunnen gaan in de (vaak) traditioneel religieuze behoeftes van hun deelnemers. Het tweede spanningsveld is daaraan verwant en gaat over openheid tegenover dogmatiek. Rituelen gedijen goed bij enige vorm van herhaling, terwijl de humanistische waarden juist spontaniteit en een constant balanceren en afstemmen oproepen.

Uit de verschillende waarden waaruit de visies zijn opgebouwd en de spanningsvelden die daaruit voortkomen blijkt dat een afgebakende rituele traditie dus niet goed binnen de visie van de respondenten past. Dit maakt dat hun praktijk zoekend is. Meerdere respondenten geven aan wel behoefte te hebben aan een soort humanistische inspiratie voor hun rituelen, die ze zelf kunnen aanpassen naar de wensen van hun deelnemers. Deze “flexibele basis” voor een humanistische rituele traditie is in aanbouw. Dit komt omdat de algemene visie dat rituelen goed bij het humanisme passen, meer actueel is dan de visie dat rituelen inhoudelijk niet bij het humanisme passen. Dit blijkt heel duidelijk uit zowel de interviews als de literatuur.

Er is dus tot op zekere hoogte zeker sprake van een humanistische visie en praktijk met betrekking tot rituelen in de langdurige zorg. Er is een aantal humanistische waarden die respondenten naar voren laten komen in hun rituelen. Er heerst echter spanning tussen deze waarden en de uitvoering ervan, de visie en de praktijk. Door verschillende geestelijk verzorgers worden verschillende accenten in waarden gelegd, de praktijk wordt voortdurend afgestemd op verschillende doelgroepen en in die afstemming maken geestelijk verzorgers ook weer verschillende keuzes. Er is dus geen humanistische rituele traditie. Er is een worsteling tussen visie en praktijk, tussen de visie met rituelen te willen werken en de uitvoering daarvan. Daarnaast is er een beweging zichtbaar waarin meer uitgewisseld wordt over rituelen en inspiratie opgedaan wordt voor verschillende praktijk. Dit komt omdat rituelen belangrijker gevonden worden binnen het humanisme. Er is echter geen afgebakende

rituele traditie in ontwikkeling, omdat uit de visies van de respondenten blijkt dat dit inhoudelijk niet bij hun humanistische waarden past. Er zal tot op zekere hoogte dus altijd een bepaalde spanning blijven bestaan tussen visie en praktijk op het gebied van rituelen binnen humanistisch geestelijke verzorging. Dit zoekende karakter past echter inhoudelijk goed bij het humanisme, stellen de respondenten en is dus een kracht en een uitdaging tegelijkertijd.

7. Referenties

- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en Doen*. Amsterdam: Boom.
- Boeije, H. & Bleijenbergh, H. (2019). *Analyseren in Kwalitatief Onderzoek. Denken en Doen* (3^e ed.). Amsterdam: Boom.
- Burkhart, L. & Hogan, N. (2008). An Experiential Theory of Spiritual Care in Nursing Practice. *Qualitative Health Research*, 18(7), 928-938.
- Carey, L. & Hodgson, T. (2018). Chaplaincy, Spiritual Care and Moral Injury: Considerations Regarding Screening and Treatment. *Frontiers in Psychiatry*, 9(619), 1-10.
- Daaleman, T., Usher, B., Williams, S., Rawlings, J., Hanson, L. (2008). An Exploratory Study of Spiritual Care at the End of Life. *Annals of family medicine*, 6(5), 406-411.
- Dijk, C. (2019). *Kan ik nog iets voor u betekenen? De betekenis van de ziekenzalving in de praktijk van geestelijke verzorging in ziekenhuizen in het licht van secularisatie en diversificering* [masterscriptie]. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Doesburg, M. (2014). *Een veilig huis. Verschillende vormen van vieringen voor ouderen in verpleeg- of verzorgingshuis*. Leeuwarden: Elikser.
- Engelke, M. (2015). The coffin question: death and materiality in humanist funerals. *Material Religion*, 11(1), 26-48.
- Everol, E. & Kazer, M. (2013). The Role of Spiritual Nursing Interventions on Improved Outcomes in Older Adults With Dementia. *Holistic Nursing Practice*, 27(2), 106-113.
- Evers, H. (2013). Liturgie met zieken in een algemeen ziekenhuis. Valt er niet meer te viëren? *Tijdschrift geestelijke verzorging*, 13(60), 36-50.
- Evers, J. (2015). *Kwalitatief interviewen. Kunst en kunde*. Amsterdam: Boom Lemma.
- Flokstra, T. & Wieling, S. (1986). *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond 1946-1989*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Glasner, T., Schuhmann, C., Vaart, W., van der, Jacobs, G. (2021). Levensbeschouwing, samenwerking en profilering. Onderzoek naar de beroepsidentiteit van geestelijk verzorgers aangesloten bij de VGVZ. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 23(99), 10-20.
- Gordon, M. (2015). Rituals in Death and Dying: Modern Medical Technologies Enter the Fray. *Rambam Maimonides Medical Journal*, 6(1), 1-7.
- Grimes, R. (2010). Mapping the field of ritual. In R. Grimes, *Beginnings in ritual studies*. (pp. 19-31). Waterloo: Ritual Studies International.

- Goudswaard, N. (2006). Geestelijke verzorging in het verleden. In J. Doolaard (ed), *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (pp. 23-59). Kampen: Kok.
- Hart, J., de & Houwelingen, P., van (2018). *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: SCP.
- Hekking, R.W.M. (2006). Rituelen helpen. Over rituelen in het verpleeghuis. In J. Doolaard (ed), *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (pp. 428-435). Kampen: Kok.
- Hetebrij, B. (2021). Teruggaan om thuis te komen. In S. Körver, E. Olsman, S. Rosie (Eds), *Met Lichaam en Geest* (pp. 28-36). Utrecht: Edubron.
- Hickman, G.R. (2009). *Leading organisations. Perspectives for a new era*. New York: Sage Publications.
- Hobson, N., Schroeder, J., Risen, J., Xygalatas, D. & Inzlicht, M. (2018). The Psychology of Rituals: An Integrative Review and Process-Based Framework. *Personality and Social Psychology Review* 2018, Vol. 22(3) 260–284.
- Huizing, W. (2009). Houd me (niet) vast. Over het belang van herdenken. *Pallium. Multidisciplinair tijdschrift over palliatieve zorg*, 1, 8-9.
- IJssel, S., van (2007). *Daar hebben Humanisten het niet zo over. Over de rol van spiritualiteit in het leven en werk van humanistisch geestelijk raadslieden*. Delft: Edubron.
- Kenny, T. (1994). From Vision to Reality through Values. *Issues*, 7(3), 17-20.
- Knippenberg, H. (1998). Secularization in the Netherlands in its historical and geographical dimensions. *GeoJournal* 45, 209–220.
- Kregting, J., Vermeer, P., Scheepers, P. & Hermans, C. (2018). Why God Has Left the Netherlands: Explanations for the Decline of Institutional Christianity in the Netherlands Between 1966 and 2015. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 57(1) 58–79.
- Kruizinga, R. (2021). Van reciteren tot mediteren. In S. Körver, E. Olsman, S. Rosie (Eds), *Met Lichaam en Geest* (pp. 89-101). Utrecht: Edubron.
- Kuijman, W. (2001). *Een Mantel met Sterren. Religieus Humanisme in het Humanistisch Verbond*. Utrecht: Het Humanistisch Archief.
- Körver, S. (2012). Het ritueel als de ziel van geestelijke verzorging in de psychiatrie. In P.J. Verhagen & H.J.G.M. van Megen (eds), *Handboek Psychiatrie, religie en spiritualiteit* (pp.481-491). Utrecht: De Tijdstroom.

- Körver, S. (2018). Het ritueel als een huis met vele kamers. Interreligieuze samenwerking en geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20(86), 24-33.
- Lanzig, D. (2016). Mindfulnessvieringen. Een vorm van spirituele zorg voor ouderen. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 19(82), 50-53.
- Lips, H. (1971). *Bevrijdend Humanisme*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Maijer-Kruissen, I. & Irik, P. (2008). De kleuren van het leven. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 11(46), 2-6.
- Meurs, J., Van (2009). Werken met rituelen in de geestelijke verzorging. De 'functiedriehoek' als instrument om te werken aan rituele competenties. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 12(52), 34-39.
- Post, P. (2009). Perspectieven van vloeibaar ritueel. Het actuele ritueel-liturgische milieu gepeild. In A. H. M. van Iersel & J. D. W. Eerbeek (Eds.), *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat* (pp. 113-143). Budel: Damon.
- Praag, J.P., van (1953). *Geestelijke Verzorging op Humanistische Grondslag*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Praag, J., van (1978). *Grondslagen van Humanisme. Inleiding tot een humanistische levens- en denkwereld*. Amsterdam: Boom.
- Quartier, T. (2010) Deathbed rituals: Roles of spiritual caregivers in Dutch hospitals, *Mortality*, 15(2), 107-121.
- Saan, L. (2008). *We noemen je naam. Een kwalitatief onderzoek naar de betekenis van de Herdenkingsbijeenkomst in het Wilhemina Kinderziekenhuis voor ouders van een overleden kind* [masterscriptie]. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Saldaña, J. (2013). *The coding manual for qualitative researchers*. London: Sage Publications.
- Schotveld, E. (2013). *Aansluiten bij de mens. Geestelijke begeleiding en stervensbegeleiding in een seculiere tijd; de rol van rituelen daarin* [masterscriptie]. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Schuhmann, C. & Damen, A. (2018). Representing the good: Pastoral Care in a Secular Age. *Pastoral Psychology*, 67, 405-417.
- Schuhmann, C. M., Wojtkowiak, J., Lierop, R., van & Pitstra, F. (2020). Humanist chaplaincy according to Northwestern European chaplains: towards a framework for

- understanding chaplaincy in secular societies. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 27(4), 207-221.
- Smit, J. D. (2015). Praktijk. Begeleiding. Methode, methodiek, methodologie. Het verhoopte doel: Levensfunctionaliteit. Basismethodiek in beeld. In J. D. Smit, *Antwoord geven op het leven zelf: Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging* (pp. 37-47; pp. 296-301). Deft: Edubron.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Toom, N., den, Kruizinga, R., Liefbroer, A. & Körver, J. (2021). The professionalization of chaplaincy. A Comparison of 1997 and 2017 Surveys in The Netherlands. *Journal of health care chaplaincy*, 1-16.
- Waveren Hogervorst, C., van, Smeets, W. & Becking, B. (2021). Teksten in herdenkingsbijeenkomsten. Voor 'elk wat wils' of richten op grootste gemene deler? *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 17(75), 37-42.
- Weegen, K., Van der, Hoondert, M., Timmermann, M. & Heide, A., van der (2019). Ritualization as Alternative Approach to the Spiritual Dimension of Palliative Care: A Concept Analysis. *Journal of Religion and Health*, 58, 2036-2046.
- Wojtkowiak, J. (2018). Towards a psychology of ritual: A theoretical framework of transformative ritual in a globalising world. *Culture & Psychology*, 24(4), 460-476.
- Wojtkowiak, J. (2020). Rituelen, humanisme en weerbaarheid. *Waardenwerk*, 86-87, 1-17.
- Wojtkowiak, J. & De Jongen, E. (2020). Afscheidsrituelen in tijden van Corona. *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging*, 23(91), 8-13.
- Wojtkowiak, J. (2021). Leren ritualiseren. In S. Körver, E. Olsman & J.S. Rosie (Eds.). *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijke verzorging* (pp. 112-121). Utrecht: Edubron.

8. Bijlagen

8.1 Uitnodiging respondenten

Geachte heer/mevrouw,

Mijn naam is Hanne Zweers, ik ben 24 jaar en derdejaars masterstudent Humanistiek aan de UvH. Voor mijn masterscriptie doe ik onderzoek naar de visie en praktijk van rituelen in humanistisch geestelijk verzorging. Mijn doel is om een tijdsbeeld van rituelen binnen humanistisch geestelijk verzorging te schetsen.

Hiervoor ben ik vooral benieuwd naar uw ervaring rondom rituelen, zowel in het uitvoeren als visionair, het nadenken erover. Ik zou daar graag met u een interview over afnemen, waarin uw ervaringen centraal staan. Dit zal ongeveer een uur duren. Ik neem het interview, het kan digitaal maar ook op locatie, met uw toestemming, op om het uit te kunnen werken, maar alle data wordt vertrouwelijk opgeslagen.

Ik hoor graag van u. U kunt te allen tijde, ook na het interview, contact op nemen met mij via hanne.zweers@uvh.nl.

Met vriendelijke groet,

Hanne Zweers

8.2 Informed consent

Toestemmingsverklaringformulier (informed consent)

Verantwoordelijke onderzoeker: Hanne Zweers

In te vullen door de deelnemer:

Ik verklaar op een voor mij duidelijke wijze te zijn ingelicht over de aard, methode, doel, risico's en belasting van het onderzoek. Ik weet dat de gegevens en resultaten van het onderzoek alleen anoniem en vertrouwelijk aan derden bekend gemaakt zullen worden. Mijn vragen zijn voor nu naar tevredenheid beantwoord en bij toekomstige vragen neem ik contact op met Hanne Zweers (hanne.zweers@uvh.nl). Ik stem geheel vrijwillig in met deelname aan dit onderzoek. Ik behoud daarbij het recht om op elk moment zonder opgaaf van redenen mijn deelname aan dit onderzoek te beëindigen.

Naam deelnemer:

Datum:

Handtekening deelnemer:

In te vullen door de uitvoerende onderzoeker:

Ik heb een mondelinge en schriftelijke toelichting gegeven op het onderzoek. Ik zal resterende vragen over het onderzoek naar vermogen beantwoorden. De deelnemer zal van een eventuele voortijdige beëindiging van deelname aan dit onderzoek geen nadelige gevolgen ondervinden.

Naam onderzoeker:.....

Datum:.....

Handtekening onderzoeker:

8.3 Interviewguide

Introductie van mezelf + onderzoek (5 min)

- “Mag ik het opnemen?” (vertrouwelijkheid aanstippen)
- Mezelf voorstellen
- Uitleg over onderzoek: masterscriptie naar ontwikkeling van rituelen in de afgelopen 40 jaar, nog 10 andere geestelijk verzorgers worden geïnterviewd
- Interview duurt ongeveer een uur
- Vertrouwelijkheid uitgebreid aankarten: data wordt vertrouwelijk opgeslagen, respondent kan zich ten alle tijden terugtrekken, opname alleen om data uit te kunnen werken
- Analyse door middel van coderen

Introductievragen aan respondent (5 min)

- Leeftijd
- Korte introductie van zichzelf (werkveld, ervaring, denominatie)
 - o Kunt u kort iets over uzelf en uw werk vertellen?

Rituelen (30 min)

- Kunt u iets vertellen over rituelen in uw werk?
- **Wat is visie op rituelen? Is die veranderd tijdens loopbaan?**
- **Hoe ziet de praktijk van rituelen eruit? Is die veranderd en waardoor?**
- Hoe is het beroep veranderd (event. vanaf jaren '60)
- Praktijkvoorbeelden/ervaringen
- Eventueel input:
 - o Wat zijn uitdagingen/spanningsvelden rondom rituelen?
 - o Seculiere/humanistische rituelen?
 - o Hoe ontwikkel je nieuwe rituelen?
 - o Ontwikkelen van nieuwe rituelen

Afronding (10 min)

- “We gaan langzaam naar de afronding van het interview”
- Nog dingen rondom rituelen/werk-ontwikkeling van GV die ik gemist heb?
- Nog andere dingen die respondent kwijt wil?
- Respondent bedanken
- Informed consent + nogmaals vertrouwelijkheid benoemen
- Scriptie opsturen? Op de hoogte gehouden worden? Contactgegevens achterlaten/nogmaals benoemen

8.4 Codeerschema deductieve codes (1^e coderonde)

Tabel 1

Codeerschema deductieve codes uit literatuur (eerste ronde)

Concept	Codegroep	Codes
Verklaring 1	Levensbeschouwelijke landschap	Secularisering Verzuiling Ontkerkelijking Spiritualiteit Levensbeschouwelijk landschap (algemeen)
Verklaring 2	Humanisme & Rituelen	Humanisme Individualiteit Zingeving Verstandelijk klimaat
Visie	Visie	Visie Spanningsveld Keuzes
Praktijk	Praktijk	Praktijk Praktijkvoorbeeld

8.5 Overzicht codes en codegroepen

In deze bijlage worden alle codes met definities en verdelingen in codegroepen weergegeven.

8.5.1 Codegroep 1: Functie van rituelen

Onder deze groep vallen alle codes die te maken hebben met functies van rituelen, met hun definities:

- Afsluiten (functie van rituelen: afsluiten)
- Betekenis vinden (functie van ritueel: betekenisgeving. Ook bezinning.)
- Bewustzijn (functie van een ritueel: bewustzijn (van levensovergangen/emoties/gemeenschap)
- Bijdragen aan levensplezier
- Emotie (functie/gevolg van ritueel: ritueel roept emotie op).
- Erkenning (erkenning als humanistische waarde binnen ritueel of binnen hum gv in het algemeen)
- functie van ritueel (dit is een overkoepelende code (ook een codegroep) waarin functies van een ritueel besproken worden. Veel respondenten geven aan het woord functie te platgeslagen/functioneel te vinden, maar voor de ordening laat ik het toch bij functie.
- Heling (functie van rituelen: werkt helend.)
- Houvast (functie van een ritueel: geeft houvast, ook door iets te doen (zie code “handelingen”)
- In kracht zetten (functie van ritueel: mensen in hun kracht zetten. WAT BETEKENT DAT PRECIES?)
- Kanaliseren van gevoelens (functie van rituelen: kanaliseren van gevoelens/gevoelens een plek geven)
- Levensovergang (functie/gelegenheid voor rituelen. Vallen ook scharniermomenten/overgangsmomenten onder.)
- Loslaten (loslaten van emotie/verdriet/het leven.)
- Markering (het markeren van een gevoel/levensovergang/moment.)
- Mensen eren (functie van een ritueel: mensen eren. Vergelijk met in hun kracht zetten)
- Ritueel als ruimte (in deze quotes wordt het ritueel als een specifieke ruimte benaderd)
- Stilstaan (functie van rituelen: stilstaan bij levensovergangen/emoties/gevoelens/gemeenschap (bijvoorbeeld). BEWUSTZIEN?)
- Transformatieve werking (een ritueel verandert iets/transformatieve werking ritueel.)
- Troost (functie van ritueel: troost bieden.)

- Verbinding (functie van een ritueel: mensen verbinden)
- Verbinding met het grotere (functie van een ritueel: verbinding met het grotere (God, natuur, traditie van doorgaan).
- Verbinding met natuur (humanistische functie/inspiratie in rituelen: verbinding met de natuur (als inspiratie).
- Voorbij woorden (ritueel gaat voorbij woorden, nodig op momenten waarbij woorden niet meer van toepassing/behulpzaam/mogelijk zijn.)
- Weerbaarheid (humanistische waarde en functie van rituelen: bijdragen aan weerbaarheid van cliënten/participanten.)

8.5.2 Codegroep 2: Humanistische GV & Rituelen

Onder deze groep vallen alle codes waarin verwezen wordt naar hoe humanistisch geestelijk verzorgers zich verhouden tot rituelen en hoe ze rituelen zien in hun functie.

- Ambivalent over rituelen (in deze quotes kwam een ambivalente houding tov. rituelen terug. Een accentverschil tov. de zoekende houding, waar meer openheid in naar voren kwam.)
- Erkenning (zie definitie codegroep 1.)
- Faciliteren van rituelen (verantwoordelijkheid van GV'er om rituelen te faciliteren)
- Geritualiseerd contact (verwijst naar quotes waarin het contact dat GV'ers aangaan al geritualiseerd is.)
- Humanistische GV (overall waar respondenten hun werk als humanistisch geestelijk verzorgers noemen, is deze code toegepast)
- Humanistische rituelen (alle "humanistische rituelen" die respondenten noemden of die ontwikkeld moeten worden volgens hun.)
- Iets betekenen (waarde binnen humanistische GV: iets willen betekenen. Ook in een ritueel.)
- Kracht van herhaling/herkenbaarheid (Visie en praktijk: kracht van herhaling in rituelen. Botst met openheid/geen dogmatisme. Gaat ook over herkenbaarheid.)
- Meer rituelen gaan gebruiken (Hum GV'ers die meer rituelen zijn gaan gebruiken naarmate ze meer ervaring opbouwden.)
- Nieuwe rituelen (Het ontwikkelen van nieuwe rituelen: hoe gaat dat, welke ontstaan? Verschil met codes "seculiere rituelen" en "humanistische rituelen": hier gaat het in het algemeen om nieuwe rituelen, niet per se seculier, religieus of humanistisch.)

- Omgeving van rituelen (in deze code gaat het over de organisatorische kant van rituelen en over het afstemmen met collega's.)
- Rationalistische/verbale cultuur (in deze quotes wordt verwezen naar humanisme als rationalistische/verbale cultuur, wat het moeilijker maakt om rituelen uit te voeren, die meer over gevoel en emotie gaan)
- Sensitiviteit (taak van geestelijk verzorger om sensitief te zijn in de uitvoering en vormgeving van rituelen.)
- Zoekend rondom rituelen (code waarin het gaat over dat HGV'ers zoekend zijn rondom rituelen.)

8.5.3 Codegroep 3: Humanistische symbolen

- Gedichten (soms genoemd als “vervanging” van gebeden of bijbelteksten)
- Licht (vaak kaarsen)
- Muziek
- Verbinding met natuur (zie definitie codegroep 1).

8.5.4 Levensbeschouwelijk landschap

In deze groep zitten alle codes die verwijzen naar het levensbeschouwelijke landschap.

- Afname van gemeenschapsgevoel (verwijst naar een tendens in het levensbeschouwelijke landschap, waarin gemeenschap minder belangrijk is geworden en daardoor rituelen ook minder vanzelfsprekend.)
- Betekenisverlies oude rituelen (verwijst naar trend in het levensbeschouwelijke landschap)
- Diversiteit (humanistische waarde: ruimte voor diversiteit in rituelen en ook diverse inspiratie voor rituelen.)
- Levensbeschouwelijke Landschap (algemeen) (verwijzingen naar het levensbeschouwelijke landschap of veranderingen hierin.)
- Meer belangstelling voor rituelen in maatschappij (verwijst naar een nieuwe trend in het levensbeschouwelijke landschap. Meer ruimte voor nieuwe, diverse rituelen.)
- Meer openheid/diversiteit in rituelen (verwijst naar nieuwe trend in het levensbeschouwelijke landschap en humanistische GV, waarin er minder vanuit denominatie of levensbeschouwing gedacht wordt, maar mengvormen tussen verschillende levensbeschouwingen ontstaan.)

- Minder ruimte voor rituelen (in deze codes kwam naar voren dat in het werkveld van de GV'er minder ruimte ontstond voor rituelen.)
- Nieuwe rituelen (zie definitie codegroep 2)
- Ontkerkelijking (verwijst naar trend in levensbeschouwelijke landschap. Ontkerkelijking. Niet hetzelfde als secularisatie, wel in dezelfde categorie.)
- Rituele leegte (verwijst naar levensbeschouwelijke landschap, waarin oude rituelen hun betekenis verliezen en er leegte ontstaat.)
- Secularisering (verwijst naar trend in het levensbeschouwelijke landschap: secularisering.)
- Seculiere rituelen (het ontstaan van een nieuw soort rituelen, specifiek de seculiere rituelen vallen onder deze code.)
- Spiritualiteit (trend in het levensbeschouwelijke landschap waarin spiritualiteit belangrijker wordt, ook in rituelen.)
- Verhouden tot religieuze traditie (in deze codes gaat het over dat en hoe respondenten zich verhouden tot een religieuze (bijna altijd christelijke) traditie.)
- Verzuiling (verwijst naar specifieke trend in het levensbeschouwelijke landschap: verzuiling.)

8.5.5 Codegroep 5: praktijk

In deze codegroep vallen alle code die gaan over de praktijk van het werken met rituelen.

- Aansluiten bij doelgroep (Humanistische waarde. Belang van aansluiten bij de doelgroep, in de vormgeving van het ritueel, valt ook de waarde “dienstbaarheid” onder. Iets anders dan participatie van deelnemers in de uitvoering van het ritueel.)
- Een op een rituele (in deze codes werden een op een rituelen met cliënten genoemd.)
- Handelingen (verwijst naar de behoefte om iets te doen, handelingen uit te voeren.)
- Kerkdiensten (praktijkvoorbeeld: kerkdiensten/zondagvieringen (specifiek soort viering). Vaak ook gekoppeld aan spanningsvelden.)
- Keuzes (algemene code waarin het gaat over keuzes die gemaakt worden binnen rituelen.)
- Minder ruimte voor rituelen (zie definitie codegroep 4.)
- Praktijkvoorbeeld (bij deze codes geven respondenten een praktijkvoorbeeld: algemene code)
- Regels in ritueel (vormgeving van ritueel, waarin bepaalde regels gelden of waarin iedereen moet weten waar die aan toe is door een draaiboek. Vergelijk met waarde openheid.)
- Ritueel als ruimte (zie definitie codegroep 1.)

- Ritueel zit in lichaam (lichamelijk aspect van rituelen.)
- Rituele houding (rituele houding moeten aanleren. Performatief aspect van rituelen)
- Rituelen rondom 4 mei (specifiek soort rituelen, vaak genoemd.)
- Rituelen rondom afscheid (specifiek soort ritueel dat vaak terugkomt in interviews. Vaak gekoppeld aan praktijkvoorbeelden, soms ook aan visie of humanisme of verhouden tot religieuze traditie.)
- Rituelen van de rechtstaat (specifiek soort humanistisch ritueel: rituelen van de rechtstaat)
- Spanningsveld (algemene code: spanningsvelden binnen rituelen (ook groep).
- Spanningsveld: uitvoering (spanningsveld op de uitvoering van het ritueel)
- Symbolen (symbolen die terugkomen in een ritueel)
- Verbinding met het grotere (zie definitie codegroep 1).
- Vormgeving van rituelen (in deze code gaat het over de vormgeving van rituelen en welke keuzes respondenten daarin maken. Hier komen visie en praktijk opnieuw samen.)
- Zintuigelijk (zintuigelijk aspect in rituelen. Gaat niet op cognitieve laag, maar zintuigelijke laag.)
- Zoekend rondom rituelen (zie definitie codegroep 2)

8.5.6 Codegroep 6: spanningsvelden

In deze codegroep worden alle verschillende spanningsvelden die de respondenten noemen, gevat.

- Keuzes (zie definitie codegroep 5.)
- Rationalistische/verbale cultuur (zie definitie codegroep 2)
- Regels in ritueel (zie definitie codegroep 5)
- Rituele houding (zie definitie codegroep 5)
- Sensitiviteit (zie definitie codegroep 2.)
- Spanningsveld (zie definitie codegroep 5).
- Spanningsveld: uitvoering (zie definitie codegroep 5)
- Verhouden tot religieuze traditie (zie definitie codegroep 4)
- Voorgaan (specifieke vorm van verhouden tot religieuze traditie: bidden GV'ers? Gaan ze voor? Spanningsveld. Interessant om visies te vergelijken.)

8.5.7 Codegroep 7: visie (humanistische waarden binnen rituelen)

Deze groep bevat alle codes die gaan over visie en humanistische waarden binnen rituelen.

- Ambivalent over rituelen (zie definitie codegroep 2.)

- Betrokkenheid participanten bij ritueel (humanistische waarde: het belang van de betrokkenheid van de participanten bij de uitvoering van het ritueel.)
- Burgerschap (link met burgerschap, rituelen kunnen bijdragen aan burgerschap (in geïnstitutionaliseerde vorm, niet per se in GV praktijk in deze context).
- Diversiteit (zie definitie codegroep 4)
- Erkenning (zie definitie codegroep 1)
- Faciliteren van rituelen (zie definitie codegroep 2)
- Gelijkheid (humanistische waarde.)
- Geritualiseerd contact (zie definitie codegroep 2)
- Handelingen (zie definitie codegroep 5)
- Humanisme (alle quotes waar humanisme in voorkomt, vooral het humanisme van de GV'ers zelf.)
- Humanistische rituele traditie (het ontstaan/de noodzaak van het ontwikkelen van een nieuwe humanistische rituele traditie.)
- Humanistische rituelen (zie definitie codegroep 2.)
- In kracht zetten (zie definitie codegroep 1)
- Inspiratie (inspiratie voor rituelen, in het algemeen. Interessant om te kijken: wat is allemaal humanistische inspiratie?)
- Keuzes (zie definitie codegroep 5)
- Kracht van herhaling/herkenbaarheid (zie definitie codegroep 2)
- Mens als ritueel wezen (visie: mens is een ritueel wezen, rituelen zijn intrinsiek aanwezig in mensen.)
- Met lege handen (humanistische waarde: niet in willen vullen, maar met lege handen binnenkomen en het ritueel afstemmen op wat de deelnemer(s) wil(len))
- Openheid (humanistische waarde: openheid.)
- Respect (humanistische waarde: respect tonen aan de hand van rituelen.)
- Ritueel als ruimte (zie definitie codegroep 1.)
- Ritueel zit in lichaam (zie definitie codegroep 5)
- Ritueel: definitie (definitie van rituelen volgens HUM GV'ers.)
- Rituele houding (zie definitie codegroep 5)
- Rituelen zijn belangrijk (visie: rituelen zijn belangrijk.)
- Sensitiviteit (zie definitie codegroep 2)
- Spanningsveld (zie definitie codegroep 5).
- Visie (visie: gelaagdheid hiervan? Visie en praktijk, overlap?)

- Voorbij woorden (zie definitie codegroep 1)
- Voorgaan (zie definitie codegroep 6)
- Weerbaarheid (zie definitie codegroep 1.)
- Zintuigelijk (zie definitie codegroep 5)